

कपिलवस्तु जिल्ला खानेपानी,
सरसफाइ तथा स्वच्छता
रणनीतिक योजना (२०१३-२०१७)

मार्च २०१३

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता
समन्वय समिति, कपिलवस्तु

मन्तव्य

कपिलवस्तु जिल्ला विकास समितिको जिल्लाभित्र खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको विकासमा केन्द्रित भएका निरन्तर प्रयासहरूको एक अभिन्न अंग बनेको छ - यो प्रतिवेदन । कपिलवस्तु जिल्ला विकास समितिले आफ्नै आर्थिक स्रोत र जनसाधनको प्रयोग गरी विभिन्न क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्दै आएको छ, साथै यो क्षेत्रका विकास र प्रवर्धनमा जुटेका अन्य संस्थाहरूबीच पनि समन्वय कायम गर्दै आएको छ ।

यो प्रतिवेदन नेपाल सरकारले तय गरेको सन् २०१७ सम्म सम्पूर्ण जनतालाई आधारभूत खानेपानी सेवा र सरसफाइ सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य हासिल गर्नका लागि प्रभावकारी पद्धति विकास गर्ने प्रयास हो ।

यो प्रतिवेदनले “लैङ्गिक र सामाजिक समावेशी”को दृष्टिकोणले ७७ गाविस र १ नगरपालिकाको खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको स्थिति, गरिबीपन र जलवायु परिवर्तनका असरहरूबारे पूर्ण विवरण समेटेको छ । त्यसै गरी प्रत्येक गाविस र नगरपालिकामा खा.स.स्व. क्षेत्रमा गरिनुपर्ने विकास कार्यको आवश्यकता र आवश्यक आर्थिक स्रोत र मानवीय साधनको प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ । यस क्रममा गाविस र नगरपालिकाभित्रका स-साना क्षेत्र जहाँ खा.स.स्व. सम्बन्धी बढी समस्या/कठिनाइ छ, को पनि पहिचान गरिएको छ । लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीका दृष्टिकोणले गरिबी, दुर्गमता र जलवायु परिवर्तनका असर जस्ता आधारमा गाविस/न.पा.को स्तर छुट्टाइएको छ । त्यसैगरी नीजि तथा सार्वजनिक स्तरमा कार्यरत संस्थाहरूको फेहरिस्त र तिनले खा.स.स्व. क्षेत्रमा गरेको आर्थिक र मानवीय स्रोत लगानीको विश्लेषण गरी सन् २०१५ सम्ममा खुला दिसा मुक्त धोषणा गर्ने अभियान र सन् २०१७ सम्म शत प्रतिशत जनतालाई आधारभूत खानेपानी र सरसफाइको सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य हासिल गर्न नपूग (कमी हुन आउने) रकम पनि प्रक्षेपणा गरिएको छ । नीजी तथा सार्वजनिक तहमा क्षेत्रगत संघसंस्थाहरूसँगको छलफल र साभेदारीमा जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी रणनीतिक योजना तयार पारेको छ ।

नेपाल सरकारको सन् २०१७ सम्म खा.स.स्व. क्षेत्रको लक्ष्य हासिल गर्ने क्रममा जिल्लामा यस क्षेत्रमा कार्यरत संघ संस्थाहरूलाई समन्वयात्मक ढंगले काम गर्न र आ-आफ्ना प्रयासहरूको सामूहिककरण गर्न यो प्रतिवेदनले मार्ग निर्देशकको काम गर्दछ भनी आशा गरिएको छ ।

यो प्रतिवेदन सहभागीतात्मक र समावेशी योजना तर्जुमाको प्रतिफल हो । यसले लक्ष्य, संचालन-रणनीति, खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता र वातावरण सम्बन्धी विकासका लागि कार्ययोजना समेटेको छ । यो दस्तावेजको तयारी सजिलो काम थिएन - हामी सबैलाई विदितै छ । जिल्ला तथा गाविस स्तरका सबै सरोकारवालाहरूको प्रतिवद्धतापूर्ण र घनीभूत प्रयास, विभिन्न क्षेत्रका सरोकारवालाहरू, राजनीतिक नेताहरू र समाजका गण्यमान्य र विद्वान व्यक्तित्वहरू बीचको सघन छलफल/अन्तरक्रियाबाट यो प्रतिवेदन तयार भएको हो । यसै सिलसिलामा हामी जिल्लाभित्र यो क्षेत्रमा सक्रियरूपले कार्यरत संघ संस्थाहरू जसले यो प्रतिवेदन तयारपार्नमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन्, को सक्रिय सहभागीताको सञ्चाना गर्दछौं ।

अन्त्यमा, यो योजना कार्यान्वयन गर्न हामी प्रतिवद्ध छौं र यसका लागि अन्य सरोकारवाला संघ संस्थाबाट सहयोगका लागि अनुरोध गर्दछौं !

धन्यवाद !

रामप्रसाद पाण्डेय

अध्यक्ष, जि.खा.स.स्व.स.सस

स्थानीय विकास अधिकारी

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कपिलवस्तु

मिति : १२ अप्रिल २०१३

कृतज्ञता

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति- कपिलवस्तु निम्न लिखित संस्था तथा व्यक्तिहरुमा, यो प्रतिवेदन तयार पार्न उहाँहरुले पुऱ्याउनु भएको महत्वपूर्ण योगदान (रकम र समय दुबै) र सहयोगका लागि धेरै धेरै धन्यवाद र कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछ :

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिका पदाधिकारीहरु - योजना तर्जुमा गर्ने क्रम जनशक्ति तथा आर्थिक स्रोत परिचालनमा समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गरेवापत ;

Core Team (मुल समूह)- सूचना तथा तथ्यांक संकलन, विश्लेषण र व्यवस्थापनमा अथक परिश्रम गरे वापत ;

जिविस, खा.पा.स.स.डि.का, जिशिका, जिजस्वा.का.म.वि. कार्यालय स्थानीय गैऱसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैऱसरकारी संस्थाहरुका पदाधिकारीहरु - यो प्रतिवेदन तयारीको सबै चरणमा टेवा पुऱ्याए वापत ;

७७ गाविसका गाविस सचिव र १ नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृत-प्रत्येक गाउँ/ टोलबाट खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी आवस्थाको बारे वस्तुगत सूचना प्राप्त गर्ने अथक प्रयासका लागि ;

गविस र नगरपालिकाका विद्यालय शिक्षक, क्लब, समुदायमा आधारित संघसंस्था - यो योजना तर्जुमाको कार्यलाई आवश्यक तथ्यांक/ सूचना प्रदान गरेर पूर्ण सहयोग गरे वापत ;

सबै राजनीतिक दल वहु सरोकारवालाको छलफलमा सक्रिय सहभागी भई यो रणनीतिक योजनाको मसौदामा दिइएको रचनात्मक सुभाष र यसको कार्यान्वयनमा देखाइएको प्रतिबद्धताको लागि सन् २०१५ सम्म खु. दि. मु क्षेत्र घोषणा र खानेपानी र सरसफाइमा सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत जनताको पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्त गर्न,

सबै महानुभावहरु - यो कामको सिलसिलामा आफ्नो अमूल्य समय दिई सूचना दिनु भई र विभिन्न छलफल कार्यक्रममा सहभागी भइदिनुभए वापत;

अन्य सबै महानुभावहरु जसको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोगले यो कार्ययोजना तर्जुमा हुनसक्यो र अन्त्यमा,

ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना पश्चिम नेपाल - विशेषज्ञको सेवा उपलब्ध गराई यो कार्ययोजना तयार पार्न रकम सहयोग गरिदिने वापत ।

धन्यवाद,

दिनबन्धु भा

सदस्य-सचिव, जि.खा.स.स्व.स.स.

प्रमुख, खानेपानी तथा सरसफाइ सब डिभिजन कार्यालय, कपिलवस्तु

मिति : १२ अप्रिल २०१३

संक्षेप/अग्रनाम

केन्द्रीय तथ्यांक विभाग - केतवि

खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता - खासस्व

खुला दिसामुक्त - खुदिमु

गैहसरकारी संस्था - गैसस

गाँउ विकास समिति - गाविस

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति – जिखासस्वसस

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजना - जिखासस्वरयो

जिल्ला विकास समिति - जिविस

जिल्ला शिक्षा कार्यालय - जिशिका

जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यालय- जिजस्वाका

जिल्ला प्राविधिक कार्यालय - जिप्राका

National Management Information Project- **NMIP**

Parts Per Billion - **पिपिबि** (अरब भागको एक भाग)

नगरपालिका/गाविस खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति – नपा/गा खासस्वसस

स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना - **स्थाअकायो**

क्षेत्रीय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति – **क्षेखासस्वसस**

विषय-सूची

सार संक्षेप.....	7
पृष्ठभूमि :	7
रणनीतिक योजनाको उद्देश्य :	7
विधि :	7
जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको स्थिति :	8
लक्ष्य	9
कोषको आवश्यकता	9
नपुग स्रोत (resource gap)	10
संस्थागत ढाँचा र स्रोत व्यवस्थापन	10
१. पृष्ठभूमि	10
१.१ परिचय	10
१.२ जिल्लाको संक्षिप्त परिचय	11
२. खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको अवस्था.....	13
२.१ खानेपानीको अवस्था.....	13
२.२. सरसफाइ तथा स्वच्छताको अवस्था	15
३. प्रमुख चुनौतिहरू.....	18
३.१ खानेपानी	19
३.२ सरसफाई.....	19
३.३ गरिबी, लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण	20
३.४ वातावरण	21
४. रणनीतिक योजना तयार गर्नु पर्नेका कारणहरू (औचित्य)	21
५. उद्देश्य:.....	22
६. पद्धति	23
७. जिल्लाको खासस्व लक्ष्यहरू.....	24
८. जिल्ला खासस्व रणनीतिहरू	24
८.१. खासस्व रणनीतिका सिद्धान्त.....	24
८.२. सरसफाइलाई द्रुतगतिमा अघि बढाउने रणनीति	26
८.३. संचालन रणनीति.....	26
९. खासस्व कार्यक्रम संचालनका लागि गाविसका प्राथमिकताक्रम तोक्ने कार्य	31
१०. कार्यगत कार्यक्रम	33
१०.१ खानेपानी	33

१०.२ सरसफाइ.....	36
१०.३. ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन.....	37
१०.४. जलवायु परिवर्तनसंग अनुकूलन.....	37
१०.५. आय आर्जन.....	37
१०.६. गाविस स्तरमा योजना तर्जुमा.....	38
१०.७. संस्थागत विकास.....	38
१०.८. जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजनाको समन्वय, अनुगमन र अध्यावधिकरण.....	39
११.१. स्रोत विश्लेषण.....	39
११.१. आवश्यक कोष र सामग्री/तालिम/गोष्ठी/अध्ययन/पुरस्कारहरूको ऐकिक दररेट.....	39
११.२. कोषको प्रक्षेपण.....	41
११.३. जिल्ला भित्र खासस्व मा सक्रिय संस्थाहरू.....	43
११.४. रकमको स्रोत र कमी.....	44
१२. स्वीकृति र पैरवी.....	45
१३. योजना कार्यान्वयन.....	45
१४. अनुगमन र योजनाको अध्यावधिकरण.....	45
योजनाको पुनरावलोकन र अध्यावधिकरण.....	45
१५. संस्थागत संरचना र स्रोत व्यवस्थापन.....	46
१५.१ जिल्ला मूल समूह र खासस्व एकाइ.....	46
१५.२ सरसफाइ ढाले कोष.....	47
१५.३ सरोकारवालाहरूको भूमिका जिम्मेवारी.....	47

सार संक्षेप

पृष्ठभूमि :

नेपाल सरकारको सन् २०१७ सम्म सतप्रतिशत जनतालाई आधारभूत खानेपानी र सरसफाइ सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्यको अनुसरण गर्दै कपिलवस्तु जिल्लाले पनि सोही अनुरूप लक्ष्य तोकेको छ । यसका लागि कार्यान्वयन पद्धतिमा एकरूपता ल्याई विभिन्न स्रोतका रकमहरूको एकीकरण र प्रवाह गर्न एउटा स्पष्ट दिशा निर्देश हुन जरुरी देखिन्छ । यो आवश्यकताको परिपूर्ति एकीकृत पद्धति सहितको रणनीतिक योजनाले गर्न सक्छ ।

खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रमा विगतका अनुभवले सबै सरोकारवालाहरूलाई जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी रणनीतिक योजनाको खाँचो महसूस गराएको थियो । सरकारको राष्ट्रिय लक्ष्य अनुरूप जिल्लामा पनि यस्तो लक्ष्य प्राप्ती गर्न क्षेत्रका सबै सरोकारवालाहरूको सामूहिक समन्वयात्मक कार्य हुनु जरुरी थियो ।

यसै परिप्रेक्ष्यमा, जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति, कपिलवस्तुले सबै सरोकारवाला र राजनीतिक दलको सहमति र तोकिएको लक्ष्य प्राप्ती गर्न कार्यान्वयनमा प्रतिवद्धता समेतको आधारमा खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी रणनीतिक योजना तर्जुमा गरेको छ ।

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजना क्षेत्रमा देखिएको आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने र यो क्षेत्रका प्रवर्द्धनका लागि स्थानीय कार्यकर्ताहरूको लागि एउटा साधनको रूपमा देखा परेको छ ।

रणनीतिक योजनाको उद्देश्य :

यसको मुख्य उद्देश्य सन् २०१७ सम्म सत प्रतिशत जनतालाई खानेपानी सेवा र सरसफाइ सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य अनुरूप जिल्लामा उक्त लक्ष्य पूरा गर्न टेवा पुऱ्याउने हो ।

विधि :

यो रणनीतिक योजना तर्जुमाका लागि जिखासस्वसस अन्तर्गत एक मूल समूह गठन गरिएको थियो । यो योजना मुख्यतया प्रकाशित/अप्रकाशित प्रतिवेदनहरू मौजूदा अभिलेख, दस्तावेज र विशेष गरी जिल्लामा सक्रिय संघसंस्था जस्तै खाससडिका, जिजस्वाका, जिशिका, जिबिस, गाविस आदिमा प्राप्त अध्यावधिक सूचना तथा तथ्यांकहरूमा आधारित छ । जहाँ जहाँ मेल खान्छ, त्यहाँ यस क्षेत्रको नीतिगत निर्देशिका र राष्ट्रिय रणनीतिलाई पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यसै गरी यसको तयारीमा राष्ट्रिय जनगणना, २०११ को तथ्यांक/सूचना र सर्वेक्षण विभागले बनाएको भू-आकृति सम्बन्धी डिजिटल सूचना पनि प्रयोग गरिएका छन् ।

NMIP का डाटा/सूचना, र विभिन्न प्रकाशित तथा अप्रकाशित दस्तावेजबाट जिल्लाको सरसफाइ रणनीतिसँग सान्दर्भिक सूचनाहरू पनि प्रयोग भएका छन् । यसको अलावा थप सूचना/डाटा गाविस तथा जिल्लामा कार्यरत विभिन्न संघसंस्थाबाट प्राप्त गरिएका छन् । प्राप्त गरिएका सूचनाका प्रकार र प्रकृति तल दिइएको छ :

संकलित सूचनाहरूको पृष्ठ विवरण दिएर सम्पादन गरिएको छ - वस्तुगत र एकरूपताको लागि । छुटपुट सूचनाहरू संकलन गर्न जिल्लाका सक्रिय संघसंस्थामा र गाविसहरूमा पुनः भेट गर्न गइएको थियो । संकलित सूचना/डाटालाई कोड नं. दिई **Data Sheet** मा डिजिटल रूपमा दिइएको छ । यसरी प्रोसेसिङ गरिएको डाटालाई कम्प्युटरमा **MS-**

Access database program प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ। सूचनाहरूलाई Geo-code दिई Arc GIS program द्वारा विश्लेषण गरिएको छ। यस्तो विश्लेषण गाविस र नगरपालिका आफैले गरे ताकि जिल्लाभित्र प्राथमिकता क्रम पत्ता लगाउन सकियोस्। एउटा मसौदा कार्ययोजना - वार्षिक क्रियाकलाप र कोशेढुङ्गा सहित तयार भयो। यो मसौदालाई बहु-सरोकारवाला फोरममा पेश गरी सबै सरोकारवालाहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू र खासस्व क्षेत्रका अनुभवी र विद्वत वर्ग बीच छलफल गराई सल्लाह र सुझाव लिइयो। सान्दर्भिक र उचित सुझावलाई समेटेर यो मसौदालाई अन्तिम रूप दिइयो। यसरी तयार भएको अन्तिम प्रतिवेदनलाई जिखासस्वसमा स्वीकृतिको लागि पेश गरियो। जि.खा.स.स्व.स.बाट प्राप्त सल्लाह र सुझावलाई पनि समेटेर अन्तिम प्रतिवेदनलाई सुधार गरी बहु सरोकारवालाहरूको फोरममा सबैको जानकारीको लागि र कार्यान्वयनका लागि अन्तिम रूप दिइयो।

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको स्थिति :

खानेपानी :

कपिलवस्तु जिल्लामा खानेपानीको सेवा पुगेको जनसंख्या ८४.४% तथ्यांक छ। तथापि धेरै खानेपानी प्रणालीहरू विशेष गरी नीजि चापाकलहरू (जसले ४९% खानेपानी प्रणालीका भाग ओगटेको छ) का पानीको गुणस्तर मापदण्ड अनुसार छैन। त्यसैले यी प्रणालीहरूलाई खानेपानी सुरक्षा योजना समेत लागु गरी सुधार गर्नुपर्ने या त वैकल्पिक प्रणालीको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता छ। यसको अतिरिक्त २.८% जिल्लाका वासिन्दाले प्रयोग गर्ने भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको घनत्व ५० पिपिभि भन्दा बढी भएको पाइएको छ।

गुणस्तरीय पानीको सुनिश्चितता र प्रणालीलाई सामूदायिक स्तरमै दीगो बनाइ राख्न ग्राभिटी फ्लो र पम्पीङ्ग खानेपानी प्रणालीको संचालन अवस्थामा सुधार ल्याउन अति जरुरी छ।

सरसफाइ :

सरसफाइका सुविधामा पहुँच पुगेका घरघुरीको प्रतिशत ३४.४ मात्र छ। खुला ठाउँमा दिसा गर्ने चलन सामान्य छ र विशेष समयमा साबुन पानीले हात धुने चलन भने बिरलै पाइन्छ। चर्पी भएको विद्यालयको कुरा गर्दा पनि धेरै विद्यालयले अझै पनि केटा र केटीहरूका लागि छुट्टा छुट्टै चर्पी बनाउन बाँकी नै छ। हाल विद्यालयमा १०४ विद्यार्थीका लागि १ चर्पीको सुविधा भएको पाइन्छ (चर्पी : विद्यार्थी = १ : १०४)। यो अनुपात १ : ५० हुनु पर्ने मान्यता रही आएको छ। यस कारणले पनि विद्यालयहरूमा धेरै संख्यामा चर्पी निर्माण हुनु पर्ने आवश्यक देखिन्छ। सार्वजनिक स्थलमा राम्रो संचालन-व्यवस्था सहितको चर्पीहरू बन्नु पर्ने पनि त्यत्तिकै जरुरी छ कपिलवस्तुमा। जिल्लामा हालसालै जनसंख्या वृद्धिमा देखिएको ठूलो चापले पनि ठोस तथा तरल फोहरको समस्या बढाएको छ, यसको व्यवस्थापनमा तुरुन्त ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ।

गरिबी, लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण:

नेपालको ७५ जिल्ला मध्ये कपिलवस्तु ५४ औं स्थानमा पर्छ - लैङ्गिक, जात, जाती, इलाका र नगरपालिका बीच ठूलो खाडल सहित जिल्ला भर फैलिएको गरिबीको कारण। जात, जाती, लिङ्ग आदिको कारणले सामाजिक भेदभाव पनि जल्दोबल्दो समस्या छ। अल्पसंख्यक जातजाती जस्तै कुर्मी, मुसलमान, थारु, मुसहर तथा अन्य अल्पसंख्यक समूहमा गरिबीपन उच्च छ। जातको आधारमा हुने सामाजिक भेदभावले गरिबीपन र मानवीय विकास सूचकहरूमा ठूलो भिन्नता ल्याएको छ। यी नै कारणहरूले गरिव तथा उपेक्षित वर्गको खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँच बढाउने कार्यलाई जोड दिई खासस्व क्षेत्रमा मानव अधिकारमा आधारित पद्धति र गरिबी निवारणका सार्थक पद्धति अपनाउनु पर्ने आवश्यकता देखाउँछन्।

वातावरण

भूमिगत पानी पुनः भरण हुने प्रमुख स्थान भनेको भावर क्षेत्र हो। यहाँ बढ्दै गएको जनसंख्या र मानवीय क्रियाकलाप र लोकमार्गका छेउछाउमा अति तीव्र गतिमा बढ्दै गएको वन विनास दुवैले भूमिगत जलको प्रदूषण बढाएको

छ। कृषि सम्बन्धी क्रियाकलाप जहाँ रासायनिक मल, कीटनासक, भारपात नाशक तथा अन्य हानीकारक रसायनहरूको प्रयोग हुन्छ, पनि भूमिगत जलभण्डार प्रदूषित गर्ने कारक बनेका छन्। यी सबले जिल्लाको तराइ क्षेत्र र गंगा बेसिनकै पानीको गुणस्तरमा नराम्रो असर पारेका छन्। यस्तै गरी चुरेका भिरालो जमिनमा गन्हा नबनाइ खेतीपाती गर्ने चलनले पनि भू-क्षयको खतरा बढाइरहेका छन्। यत्रतत्र खुला दिसा गर्ने व्यापक चलनले सतही पानीका स्रोतहरू प्रदूषित गरी आम जनस्वास्थ्यमा ठूलो खतरा निम्ताइरहेको छ।

लक्ष्य

लिइएका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने र उक्त प्राप्तीलाई दीगो बनाइराख्न केही महत्वपूर्ण क्रियाकलापहरू र जिल्लाका लक्ष्य सन् २०१३-२०१७ को अवधी भित्र प्राप्त गर्न केही कोशे दुङ्गा तल उल्लेख गरिएका छन्।

क्रियाकलापहरू	गाविस / नगरपालिका - (वर्षभित्र)				
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
गाँउ खासस्व योजना तर्जुमा; नगरपालिका खासस्व योजना तर्जुमा	१५	३०/१	२३		
गाँउ खासस्व योजना र नगरपालिका खासस्व योजनाका समीक्षा तथा अध्यावधिकरण		९			७७/१
CAPA (सामुदायीक अनुकूलन कार्य-योजना) को तयारी	५/१	३०	३०	१२	
जिल्लाको ठोस फोहोर व्यवस्थापनको योजना तर्जुमा		जिल्ला			
भूमिगत जलभण्डार, पानीको गुणस्तर तथा सतह संबन्धी खोज/ अनुसन्धान, अनुकूलन योजना		जिल्ला			
चापाकलको पानीमा आर्सेनिक सघनन्को अनुगमन -नमूना परीक्षण तथा जोखिमको लेखाजोखा		जिल्ला			
गविसलाई खु दि मु क्षेत्र घोषणा	२०	३०/१	१८		
गविसमा खु दि मु. क्षे. घोषणा पछिका क्रियाकलापहरू	९	२९	५९/१	७७/१	७७/१
गविसमा खासुयो को कार्यान्वयन	१	१५	२५/१	२५	११
आधारभूतस्तरको खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसंख्या (पूर्ण रूपमा संचालित खानेपानी प्रणालीद्वारा जसमा खासुयो समेत समाविष्ट भएको होस्)			२६	२५/१	२६

लक्ष्य अनुसार प्रगति गर्न र क्रियाकलापहरूका कोशेदुङ्गा पार गर्न केही निर्देशक सिद्धान्त र संचालन रणनीतिहरू तय गरिएका छन्।

कोषको आवश्यकता

आवश्यक कोषको रकम जिल्लामा हाल प्रचलित जनशक्ति र सामाग्रीको इकाइ दररेटलाई आधार लिई अनुमान गरिएको छ। त्यस्तै गरी सेवाद्वारा लाभान्वित जनसंख्याको पनि प्रक्षेपण गरिएको छ।

कोषमा चाहिने रकम अनुमान गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको मिति जुन-जुलाई २०१२ मा रेकर्ड गरेको मुद्रा स्फीति दर ९.९९% लाई पनि विचार गरिएको छ। त्यसै गरी प्रत्येक वर्षको अन्त्यमा सेवा पुग्ने जनसंख्या प्रक्षेपण गर्दा वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर १.८७% (२०११) लाई आधार मानिएको छ।

रकम अनुमान गर्दा सन् २०१७ सम्म खानेपानीको सेवा सतप्रतिशत जनसंख्यालाई पुऱ्याउन र सन् २०१५ मा जिल्लालाई खुलादिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न योजना गरिएका क्रियाकलापहरूका लागि चाहिने रकमलाई आधार मानिएको छ। यसबाट सन् २०१३ देखि २०१५ सम्म चाहिने रकम ठूलो परिमाणमा देखिन्छ; खुदिमु घोषणा गर्ने लक्ष्य २०१५मा भएकोले।

त्यसपछि सापेक्षिक रूपमा रकमको परिमाण (२०१६ - २०१७) सानो हुँदै गएको देखिन्छ। जम्मा आवश्यक पर्ने रकम रु १ अरब ७३ करोड ७४ लाख ७१ हजार अनुमान गरिएको छ; वर्षेनी चाहिने रकम तल दिइएको छ।

वर्ष	अनुमानित रकम, रु (हजारमा)
२०१३	१८६,६२१
२०१४	३८६,९६१
२०१५	४४३,५३५
२०१६	४७७,७४५
२०१७	२७२,६०९
जम्मा	१,७६७,४७१

नपुग स्रोत (resource gap)

प्रक्षेपित (अनुमानित) बजेट र आवश्यक बजेट बीच ठूलो अन्तर देखिन्छ। रु ५५ करोड २० लाख रकम नपुग हुने भएकोले मौजुदा स्रोतहरूको अधिकतम प्रयोगका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूबाट समेत रकम प्राप्त हुने ग्यारेण्टी साथ स्रोत परिचालनमा जुटनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैले खासस्व क्षेत्रका विकासमा जुटेका सबै नायकहरूले अझ बढी जिखासस्वसका पदाधिकारीहरूले जिखासस्वरयो को प्रचारप्रसार र बजारीकरण गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुबै स्रोतबाट बजेट उपलब्ध गराउने तर्फ विशेष भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ। त्यसै गरी गाँउ तथा नगरस्तरीय खासस्वसका पदाधिकारीहरूले पनि जिल्ला र राष्ट्रिय तहका स्रोतहरूबाट रकम उपलब्ध गर्ने र मौजुदा स्रोतको अधिकतम प्रयोग गर्ने तर्फ गहन भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ।

संस्थागत ढाँचा र स्रोत व्यवस्थापन

नेपाल सरकारको “सरसफाइ गुरुयोजना, २०६८”मा व्यवस्था भए अनुसार जिल्ला भर संचालन हुने खासस्व सम्बन्धी सम्पूर्ण क्रियाकलापको नेतृत्वदायी संयन्त्रको रूपमा जिखासस्वस र गाविस तथा नगरपालिका भित्र संचालित क्रियाकलापको लागि गाखासस्वस र नपाखासस्वस रहने छन्। एउटा मूल समूहले भने जि.खा.स्व.स.स.को तर्फबाट योजनाको अनुगमन गर्ने छ। यस्तै गरी आवश्यकता अनुसार यो मूल समूहको अन्तर्गत जिल्लामा खासस्व इकाइ र गाविस तथा नगरपालिकामा गाखासस्वस तथा नपाखासस्वस अन्तर्गत खासस्व इकाइहरू गठन गर्न सकिन्छ। समितिका पदाधिकारीहरूले आफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारीता र दक्षतापूर्णक सम्पन्न गर्न सकुन् भन्ने उद्देश्यले गाविस, नगरपालिका तथा जिल्ला स्तरमा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यकलापहरूको पनि व्यवस्था गरिएको छ।

जिल्ला स्तरमा खासस्व कोष खडा गरिन्छ, जहाँ विभिन्न संघसंस्था तथा व्यक्तिहरूले सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी क्रियाकलापलाई छुट्टाइएको बजेट रकम जम्मा गरिन्छ। यस्तो कोषको संचालन जिखासस्वसले तोकिएको विधि अनुसार हुने छ। हालसम्म मौजुदा नीति तथा नियमहरू यस दिशातर्फ मेल खाएको देखिदैन। यद्यपी, यस्तो कोष खडा नहुन्जेल सम्पूर्ण कार्यक्रमहरू (विभिन्न सरोकारवालाद्वारा संचालित) एकै छतमूनि ल्याई संचालन गरिन्छन्। यस्तै पद्धति सरकारको आर्थिक नियम अनुसार गाविस, नगरपालिका र विद्यालय स्तरमा पनि लागू हुने छन्।

कार्यक्रममा वित्तिय पारदर्शिता होस भन्ने हेतुले हासिल गरेको प्रगति र खर्च-आम्दानी सार्वजनिक गरिने छ।

१. पृष्ठभूमि

१.१ परिचय

पानी जीवन हो भने सरसफाइ जीवन पद्धति हो । त्यसैले सुरक्षित खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छतालाई विकासको महत्वपूर्ण खम्बाहरु मध्ये एक मानिन्छ । सुरक्षित पानी र सरसफाइका सुविधामा पहुँच नागरिकका मानव अधिकार मानिन्छ ।

सन् १९८१ म संयुक्त राष्ट्रसंघले खानेपानी तथा सरसफाइ दशक घोषणा गरेदेखि नेपाल सरकारले पनि खानेपानी तथा सरसफाइलाई प्राथमिकताको क्रममा मुख्य स्थान दिएको छ । यो क्षेत्रको द्रुततर विकासको लागि नीति, रणनीति कार्यक्रम, ऐन नियम बनेका छन् । यसै क्रममा नेपालको भू-राजनैतिक र सामाजिक-आर्थिक अवस्थालाई सम्बोधन गर्न नेपालले विकासका क्रियाकलापहरुको विकेन्द्रिकरणमा जोड दिदै आएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन (१९९८)ले विकेन्द्रिकृत शासनको वृहंगम फ्रेमवर्क (ढाँचा) प्रदान गरेको छ । राष्ट्रिय र जिल्ला स्तरमा सामञ्जस्यता ल्याउन आवधिक योजना, कार्यक्रम तथा आयोजना बनाउने तर्फ जोड दिइएको छ । यो क्षेत्रमा प्रगति पनि भएको छ । राष्ट्रिय जनगणना, २०११ ले खानेपानीको सेवा लाभान्वित जनसंख्या ८५.४% र ६९.८% जनताको सरसफाइको सुविधामा पहुँचको भएको डाटा दिएको छ । जबकि सहश्राब्दी विकास लक्ष अनुसार सन् २०१५ सम्म खानेपानीको सुविधाबाट लाभान्वित जनसंख्या ७३% र सरसफाइका सुविधामा पहुँच ५३% जनताको हुने लक्ष राखिएको छ । हाल ७,९४,०८३ घरधुरी खानेपानीको सेवाबाट र २०,६९,८१२ घरधुरी सरसफाइका सुविधाबाट वञ्चित छन् । सन् २०१७ अन्त्य सम्म नेपालले शतप्रतिशत जनतालाई आधारभूत खानेपानी सेवा र सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष लिएको छ ।

खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छताको क्षेत्रमा द्रुततर प्रगति ल्याउन जलस्रोत ऐन १९९२, र नियम १९९३, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९८ र यसका नियम १९९९, सरसफाइ गुरु योजना २०११ बनेका छन् । राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ रणनीति २००४ ले योजना तर्जुमा र बजेट बाँडफाइको मुख्य आधार गाउँ तथा जिल्लामा तर्जुमा गरिने योजनाहरुलाई नै मानेको छ । जिल्लामा ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइका योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, समन्वय र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित जिल्लाविकास समितिलाई नै दिइएको छ ।

१.२ जिल्लाको संक्षिप्त परिचय

भूगोल

कपिलवस्तुलाई पाली भाषामा कपिलावत्थु भनिन्थ्यो जहाँ प्राचीन शाक्य राज्यमा गौतमबुद्ध हुर्केका थिए ; जहाँ उनको घर र बगैँचा थियो । गौतमबुद्धको जन्मथलो लुम्बिनीबाट यो १० किलोमिटर जति पश्चिममा पर्दथ्यो । पछि यो ठाँउलाई चिनाउने अशोकस्तम्भ भयो र युनेस्कोद्वारा यसलाई विश्व सम्पदाको सूचीमा राखियो । यसको ऐतिहासिक स्थलको १९औँ शताब्दीमा गरिएका खोजहरु जुआनजाङ्ग र फाक्सियनको वर्णनमा आधारित छन् ।

कपिलवस्तुको संभाव्य स्थानको रूपमा पुरातत्वविदहरुले तिलौराकोट पुरातात्विक स्थानलाई पहिचान गरेका छन् । यसको अलावा कुदान, गोटीहवा, सगरहवा, निगलीहवा, देरवा सर्कुप, अररुराकोट आदि (जो तिलौराकोट वरिपरि अवस्थित छन्)ले जिल्लाको ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्व बढाएका छन् ।

कपिलवस्तुकै वरिपरि भगवान बुद्धले आफ्नो शुरुको २९ वर्ष व्यतित गरेको भन्ने मान्यता व्यापक छ । कपिलवस्तु जिल्ला पुरातात्विक भण्डार नै हो । बाणगंगा देखि पूर्व, कोठी देखि पश्चिम, भारतको सीमादेखि उत्तर र पूर्व-पश्चिम लोकमार्ग देखि दक्षिणको क्षेत्रभित्र १३८ वटा भगवान बुद्धको जीवनीसँग संबन्धित ऐतिहासिक स्थलहरु पाइन्छन् । पर्यटन विकास ठूलै मात्रामा हुँदै गइरहेको छ ।

यो जिल्लाको भू-भाग समूह सतहबाट ९३-१४९१ मिटर सम्मको उचाइमा अवस्थित छ । भौगोलिक हिसाबले यसलाई तराइको होचो जमिन र चुरे डाँडोमा विभाजन गर्न सकिन्छ । कपिलवस्तुको चारसिमा - पूर्वमा रुपन्देही जिल्ला, उत्तर-पश्चिममा दाङ जिल्ला, उत्तरमा अर्घाखाँची जिल्ला, पश्चिममा भारतको बलरामपुर जिल्ला - उत्तरप्रदेश अन्तर्गत अवध क्षेत्र), दक्षिणमा भारतकै सिद्धार्थनगर जिल्ला (उत्तर प्रदेश अन्तर्गत पूर्वाञ्चल क्षेत्र) पर्दछन् । यो जिल्ला २७°२५' देखि २७° ८४' उत्तरी आक्षांश र ८२° ७५' देखि ८३° १४' पूर्वी देशान्तर भित्र पर्छ । ४८ किमि लम्बाइ र ३४ कि.मि. चौडाइ भएको यो जिल्लाको क्षेत्रफल १७३८ वर्ग किमि छ । यहाँ औसत अधिकतम तापक्रम ४२° से. औसत न्यूनतम तापक्रम ६.४° से. पाइन्छ, यहाँको सब ट्रपिकल हावापानी पाइन्छ । वार्षिक औसत वर्षा १,५०० मिमि रेकर्ड गरिएको छ ।

कपिलवस्तु जिल्लालाई १५ इलाकामा, ७७ गाविसमा र १ नगरपालिकामा विभाजन गरिएको छ । राष्ट्रिय संसदीय सभामा प्रतिनिधित्वका लागि यहाँ ५ वटा निर्वाचन क्षेत्र रहेका छन् ।

नदी प्रणाली

वाणगंगा, अर्रा, अगिया, कोइली, सुराही, चिराइ, गुदारुड, जमुआर यहाँमा प्रमुख खोलानाला हुन् । जगदीशपुरताल, सररहवा, बिजुवा, कोपावा, बुढी, हरिहर्ताल, कर्मताल, धगहवाताल, पुराइनीताल यहाँका प्रमुख ताल/पोखरी हुन् ।

जनसंख्या र जातजाती

सन् २०११को जनगणना अनुसार कपिलवस्तुको कुल जनसंख्या ५,७१,९३६ छ जसमध्ये २,८६,३३७ महिला र २,८५,५९९ पुरुष छन् । यहाँ जम्मा घरधुरी संख्या ९१,३२१ रहेको छ । (के त.वि. २०११)

२००१ को जनगणना अनुसारको जिल्लामा बसोबास गरेका जातजातिको संख्या तल तालीका १ मा दिइएको छ ।

तालिका १ : जिल्लाको जात/जातीगत विवरण

क्र.सं.	जात/जाती	प्रतिशत
१	ब्राम्हण / क्षेत्री	१५.३
२	सिमान्तकृत समूह	१३.६
३	उपेक्षित समूह	३.१
४	दलित समूह	१५.६
५	अन्य	५२.४

धर्म

कुल जनसंख्याको ८१.१% हिन्दू धर्म मान्छन्, १८.२% इस्लाम धर्म मान्छन् । बुद्ध धर्म मान्नेहरूको संख्या १% भन्दा कम छ (०.७%) र अन्य धर्मावलम्बीको संख्या ०.१% पाइन्छ ।

साक्षरता

जिल्लाको कुल जनसंख्या मध्ये ५४.९% साक्षर भएको रेकर्ड पाइन्छ । साक्षरता महिलामा भन्दा पुरुषमा बढी पाइन्छ । (महिला साक्षरता - ४५% र पुरुष साक्षरता ६४.९%)

विकास सूचकहरू

नेपालको ७५ जिल्ला मध्ये कपिलवस्तु कम विकसित जिल्लामा गनिन्छ, समष्टीगत विकास- सूचक अनुसार स्तरनिर्धारण गर्दा यो ५४ औं स्थानमा पर्छ (नेपालका जिल्लाहरू, विकासका सूचकहरू, के.त.वि, इसिमोड र एसएनभीको सहयोगमा) कपिलवस्तुको र नेपालको केही चुनिएको विकास-सूचक तल तालिका २मा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

तालिका २ : नेपालको परिप्रेक्ष्यमा केही चुनिएका विकास-सूचक

सूचक	नेपाल	जिल्ला
प्रीठ साक्षरता	३६.७२	२८.८४

प्रतिव्यक्ति वार्षिक आमदानी	११८६	१०११
सरदर आयू	०.२९५	०.२३२
आमदानी सूचक	०.१७९	०.१५०
HDI (मानवीय विकास-सूचक)	०.३२५	०.२८६

२. खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको अवस्था

२.१ खानेपानीको अवस्था

घरायसी स्तरमा

गुरुत्वबलमा आधारित (ग्राभिटी) खानेपानी प्रणाली पछि दोस्रो मुख्य, खानेपानी प्रणाली यहाँ ट्युबवेल (चापाकल) नै हुन् । यसरी भूमिगत जल नै यहाँ खानेपानीको प्रमुख स्रोत हो । खानेपानी तथा सरसफाइ सब डिभिजन कार्यालय (खासासडिका) को २०११ को डाटा अनुसार जिल्लामा ८४.४% जनसंख्या (घरधुरी संख्या ८९४६१) खानेपानीको सेवाबाट लाभान्वित छन् । नीजि तथा सार्वजनिक चापाकल तथा (गुरुत्वबलमा आधारित वा पम्पीङ्ग गरिएको पाइप प्रणाली यहाँको प्रमुख खानेपानी प्रणाली हुन् । नीजि चापाकल (जसले ४९% लाभान्वित जनसंख्यालाई सेवा पुऱ्याएको छ) का पानीको गुणस्तरमा भने सधैं प्रश्न खडा भएको पाइन्छ – किनभने अधिकांश चापाकलमा उचित प्लेटफर्म पाइदैन र तिनीहरू Confined aquifer पाइने पर्याप्त गहिराइ सम्म निर्माण भएका पनि हुँदैनन् । त्यसैले नीजि चापाकलहरूलाई विस्थापन गर्न विस्तारै सुधारिएको खानेपानी प्रणाली निर्माण जरुरी भएको छ । यसले जिल्ला बासीहरूलाई सुरक्षित पानी वितरण गर्नका लागि सुधारकार्यहरूमा ठूलो रकमको आवश्यकता छ भन्ने जनाउँछ ।

हालको खानेपानीको सेवाको अवस्थालाई तल दिइएको तालिका ३ ले स्पष्ट पारेको छ ।

तालिका ३ : जिल्लाभित्र विभिन्न खानेपानी प्रणालीद्वारा लाभान्वित घरधुरी संख्या

पाइप प्रणाली		ट्युबवेल (चापाकल)			कुल लाभान्वित घरधुरी संख्या
सार्वजनिक धारा	नीजि धारा	नीजि	सार्वजनिक	इनार	
१०७६	३५८६	४३६६५	२७५०८	६८	७५,८५३
१.२%	४.०%	५८.५%	३०.६%	०.१%	८४.४%

परिशिष्ट १ मा गाविस तथा नगरपालिकामा खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसंख्या, खानेपानी प्रणालीहरू र तिनको संचालन अवस्था आदि बारे विवरण दिइएको छ ।

खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसंख्याको प्रतिशत धेरै भएता पनि भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको सघनन् देखा परेर विगत दशक देखि खानेपानीको गुणस्तरमा असर परेको छ । युनिसेफ र खानेपानी तथा ढल निकास विभागले सन् २००४मा ट्युबवेलको (चापाकल)का पानीमा गरेको **Arsenic Blanket Survey, 2004**, ले के देखाएको छ भने जति जनसंख्या आर्सेनिक परीक्षण गरिएका चापाकलबाट पानी पिउँछन् त्यसमध्ये १७.१% जनताले १०-५० पिपिबि आर्सेनिक सघनन् भएको पानी, २.८%ले ५० पिपिबि भन्दा बढी सघनन् भएको पानी पिइराखेका छन् । जिल्लाका ६२ गाविसमा आर्सेनिकको सघनन् धेरै नै पाइएको छ । यस्ता प्रभावित जनसंख्यालाई घरायसी स्तरका बायोस्याण्ड फिल्टर बाँडी आर्सेनिकबाट हुने समस्या हटाउने प्राथमिक उपाय अजनाइएको छ । दीर्घकालीन उपायबारे निश्चय गर्न आर्सेनिक बारे सोध/अनुसन्धान हुनु जरुरी छ किनकि लामो समयको अन्तरालमा आर्सेनिकको सघनन्मा परिवर्तन आउन सक्छ (तालिका ४) ।

तालिका ४ : चापाकलको पानीमा आर्सेनिकको सघनन्

आर्सेनिकको सघनन्	चापाकलको संख्या	घरधुरी	जनसंख्या	प्रतिशत
सर्वेक्षण गरिएको संख्या	३९६९९	८६४३१	७१२८७०	
१० पि पि वि भन्दा बढी	८८५	१६४४९	१४२००९	१९.९%
५० पि पि वि भन्दा बढी	३८०	२३८९	१९९२६	२.८%

खानेपानी प्रणालीका संचालन - अवस्था

गुरुत्वबल तथा पम्पीङ्ग दुबैमा आधारित पाइप सहितका खानेपानी प्रणालीको संचालन अवस्थाबारे विश्लेषण गर्दा ८६% प्रणालीहरू पूर्णरूपले संचालनमा र १४% प्रणाली भने स-साना मर्मत सुधारको पर्खाइमा रहेका पाइएको छ (तालिका ५)।

तालिका ५ : जिल्लाभित्रका पाइप प्रणालीका संचालन अवस्था

संचालन अवस्था	जम्मा		
	स्कीम संख्या	लाभान्वित घरधुरी	प्रतिशत
पूर्ण रूपमा संचालित	८	१५,६५२	८६%
स-साना मर्मत आवश्यक भएको	५	२,५७०	१४%
जम्मा	१३	१८,२२०	१००%

संस्थागतहमा

विद्यालयमा :

जिल्लामा भएका जम्मा ४३० विद्यालय मध्ये ३७७ (८७.७%) मा मात्र खानेपानीको सुविधा उपलब्ध छ बाँकी ५३ वटामा (१२.३%)मा छैन । खानेपानी सुविधा नभएका विद्यालयका विद्यार्थीहरू तिर्खा लागेको बखत या त आफ्नै घरबाट बोकेको पानी या त नजीकका छिमेकीको घरमा गएर पानी पिउँछन् ।

विद्यालयमा भएका खानेपानी प्रणालीमा गुरुत्वलमा आधारित, चापाकल र पम्पीङ्ग (ओभर हेड टैंक सहित) प्रणाली प्रमुख छन् । यी प्रणालीहरूको संचालन अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा ५४.९% पूर्णरूपले संचालन भइरहेका २२.३% मा साना मर्मत,५.३% मा ठूला मर्मत र ५.९% मा पुनः निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

विद्यालयको संख्या, विद्यार्थीसंख्या र विद्यालयमा भएका खानेपानी प्रणालीको अवस्था बारे तालिका ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ६ : विद्यालय परिसरभित्रका खानेपानी प्रणाली र तिनका संचालन अवस्था

संचालन अवस्था	खानेपानी प्रणालीको प्रकार								विद्यालय		विद्यार्थी	
	ग्राभिटी		ओभरहेड		चापाकल		कुनै प्रणाली नभएको		संख्या	%	संख्या	%
	१*	२*	१*	२*	१*	२*	१*	२*				
पूर्णरूपमा संचालित	२	८१४	१७	७५८७	२१७	८६३१			२३६	५४.९	९४७२०	६९.५
स -साना मर्मत आवश्यक भएको	२	५३३			९४	२२१०			९६	२२.३	२२६३९	१६.६
ठूलो मर्मत आवश्यक भएको					२३	५२८			२३	५.३	५२८५	३.९
पुनर्निर्माण आवश्यक भएको					२२	३७२१			२२	५.१	३७२१	२.७
प्रणाली नै नभएको							५३	९९६३	५३	१२.३	९९६३	७.३
जम्मा	४	१३४७	१७	७५८७	३५६	११७४	५३	९९६३	४३०	१००	१३६३३०	१००

नोट १* - विद्यालय संख्या

२* - विद्यार्थी संख्या

अन्य संस्थाहरुमा

कपिलवस्तुमा २४६ संस्थाहरु छन् । तीमध्ये ११० (४४.७) मा मात्र खानेपानीको सुविधा भएको पाइएको छ ।, बाँकी १३६ (५५.३) मा छैन । खानेपानी प्रणालीको संचालन अवस्था, अनुमानित दैनिक पानी प्रयोगकर्ता आदिबारे तालिका ७ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ७ : संस्थागत भवन परिसरभित्र खानेपानी प्रणाली र तिनका संचालन अवस्था

संस्थागत भवन संख्या	दैनिक ग्राहक संख्या	संचालन अवस्था (संस्थागत भवन संख्या)					
		राम्रो	स-साना मर्मत चाहिने	ठूलो मर्मत चाहिने	पुनः निर्माण गर्नु पर्ने	कुनै प्रणाली नभएको	
२४६	८४१०	७५	२८	२	५	१३६	
प्रतिशत		३०.५१	११.४	०.८	२.०	५५.३०	

२.२. सरसफाइ तथा स्वच्छताको अवस्था

सरसफाइ

घरधुरीहरुको तहमा

NMIP,2012 को तथ्यांकहरूले जम्मा घरधुरीको एक तिहाइ भन्दा अलिकति मात्र बढी (३४.४%) घरधुरीमा सुधारिएको चर्पी बनेका छन् , बाँकी ६५.६% घरधुरी जनता खुल्ला ठाउँमा , नदी किनार, बाटो छेउ तथा खेतबारी दिसापिसाब गर्छन् भन्ने तथ्य देखाउँछ । ७७ गाविस र १ नगरपालिका मध्ये केवल ९ गाविस (वाणगंगा, गुगली, खुरहरिया, कोपवा, महेन्द्रकोट, शिवगढी, भलवद, बर्कलपुर र सिसवा छन्) हालसम्म “खुल्ला दिसा मुक्त” गाविस घोषित भएका छन् । बाँकी ६८ गाविस १ नगरपालिकाका सबै घरधुरीमा चर्पी बनाउने कार्यमा जोडतोडले लागेर जिल्लालाई “खुल्ला दिसा मुक्त” बनाउन जरुरी छ । सरसफाइको सुविधाको दृष्टिले सबभन्दा पछि परेको गाविस हो - डुम्रा, जहाँ २.२% घरधुरीमा मात्र चर्पीको सुविधा छ ।

तालिका ८ मा जिल्लाको सरसफाइ सुविधामा जनताको पहुँच बारे विवरण दिइएको छ । प्रत्येक गाविस र नगरपालिकामा भएको चर्पीको सुविधा सम्बन्धी आँकडा परिशिष्ट १ मा दिइएको छ ।

तालिका ८ : जिल्लाभित्र सरसफाइका सुविधाद्वारा लाभान्वित घरधुरी र अवस्था

विवरण	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
सुधारिएको चर्पी भएका घरधुरी	३०८९७	३४.४
चर्पी नभएका घरधुरी	५८९६४	६५.६
जम्मा घरधुरी	८९८६१	१००

संस्थागत तहमा

विद्यालय

कपिलवस्तुमा जम्मा ४३० वटा विद्यालय छन् – विद्यार्थी संख्या १,३३,४५० (केटा-६७,४०६, केटी-६६,०४४) जम्मा विद्यालय मध्ये ३५० मा केटीहरूका लागि चर्पी छन् भने ३७० मा केटाहरूका लागि (५७ वटा विद्यालयमा कुनै पनि प्रकारका चर्पी छैनन् । चर्पी भएका विद्यालयहरूमध्ये पनि २७२ वटामा केटीहरूकालागि युरिनल र २६९ वटामा केटाहरूका लागि युरिनल भएको पाइन्छ (तालिका ९) ।

तालिका ९ : विद्यालयमा चर्पीको सुविधा (लैंगिक दृष्टिकोणबाट)

विद्यालयको कुल संख्या	विद्यार्थी र शिक्षकको कुल संख्या	चर्पी भएका विद्यालय			युरिनल भएका विद्यालय		
		केटी	केटा	चर्पी संख्या	केटी	केटा	युरिनलको संख्या
४३०	१३६३३०	३५०	३७०	५७	२७२	२६९	१४८
प्रतिशत		८१.४	८६.०	१३.३	६३.३	६२.६	३४.४

चर्पी भएका विद्यालयहरूमा पनि चर्पीको पर्याप्तताको विश्लेषण गर्दा १०४ विद्यार्थीका लागि १ चर्पी पर्न आउँछ । यो सर्वमान्य नर्मस (५० विद्यार्थीका लागि १ चर्पी) भन्दा दोब्बर देखिन्छ । चर्पी र विद्यार्थी संख्याको अनुपातलाई विचार गर्दा पनि विद्यालयमा पर्याप्त चर्पी निर्माण गर्न धेरै ठूलो प्रयास गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

तालिका १० मा चर्पीको संख्या र प्रयोगकर्ताहरू बारे डाटा दिइएको छ ।

तालिका १० : विद्यालयमा विद्यार्थीको अनुपातमा चर्पी

चर्पीको प्रकार	विद्यालय संख्या	चर्पी/युरिनलका कोष्ठ संख्या	केटी	केटा	चर्पी : विद्यार्थी अनुपात
केटीहरुका लागि चर्पी	३५०	५८९	६१४८७		१ : १०४
केटाहरुका लागि चर्पी	३७०	६२४		६४७८०	१ : १०४

अन्य संस्थाहरु

विद्यालयको अलावा जिल्लामा २४६ संघ संस्थाहरु छन् । यी संस्थाहरुले प्रदान गर्ने सेवाको आधारमा यहाँ आउने ग्राहक संख्या फरक फरक पाइन्छ, औसतमा संस्थामा आउने ग्राहक संख्या ८४१० प्रति दिन रहेको पाइन्छ । २४६ संस्था मध्ये केवल १०५ मा चर्पीको सुविधा रहेको पाइन्छ, जसमध्ये पनि ६६ वटामा महिलाका लागि पनि सुविधा भएको पाइन्छ । (तालिका ११)

तालिका ११ : चर्पी र युरिनल भएका संस्थाहरुको संख्या

संस्थाहरुको संख्या	दैनिक ग्राहक संख्या	चर्पी भएका संस्थाको संख्या			युरिनल भएको संस्थाको संख्या		
		केटीहरुका लागि	केटाहरुका लागि	चर्पी संख्या	केटीहरुका लागि	केटाहरुका लागि	युरिनल संख्या
२४६	८४१०	६६	१०१	१४१	२८	४६	१९३
प्रतिशत		२६.५	४१.१	५७.३	११.४	१८.७	७८.५

स्वास्थ्य र स्वच्छता

विद्यालय र अन्य संस्थामा स्वच्छता सम्बन्धी सुविधाहरु

४३० वटा विद्यालय मध्ये २११ विद्यालयमा चर्पी भित्र वा नजिकै हातधुने साबुन राखिएको, ५९ वटामा वास बेसिन राखिएको र ८९ वटामा फोहोरफ्याले खाडल वा बाल्टिन राखिएको पाइएको छ (तालिका १२)।

तालिका १२ : विद्यालयमा हातधुने सुविधा र फोहोर व्यवस्थापन

सुविधाहरु	विद्यालय संख्या			
	छ	छैन	उत्तर नआएको	कुल
साबुन सहित हातधुने सुविधा	२११	२१०	९	४३०
वास बेसिन	५९	३६२	९	४३०
फोहोर तरह लाउने प्रणाली	८९	३२१	१०	४३०

त्यसै गरी २४६ संस्थाहरु मध्ये ५२ वटामा हातधुने साबुन चर्पीभित्र वा नजिकै राखिएको, २४ वटामा वास बेसिन भएको र ४६ वटामा फोहोर फ्याले खाडल वा बाल्टिन राखिएको पाइएको छ । -तालिका १३)

तालिका १३ : संस्थाहरुमा हातधुने सुविधा र फोहोर व्यवस्थापन

सुविधाहरू	संस्था संख्या			
	छ	छैन	उत्तर नआएको	कुल
साबुन सहित धुने सुविधा	५२	१८९	५	२४६
वास वेसिन	२४	२१७	५	२४६
फोहर तरह लाउने प्रणाली	४६	१९६	४	२४६

जिल्लामा पानीजन्य रोगका घटनाहरू

सन् २००९ देखि २०११ सम्मको ३ वर्षको जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयले उपलब्ध गराएको स्वास्थ्य सम्बन्धी विवरण अनुसार भाडा पखाला र यस्तै प्रकारको रोगहरू **Endemic** रूप देखा परेका छन् र यिनले परिवारमा ठूलै भार थपेका छन्- वच्चाको शारीरिक विकास अवरुद्ध भएको र विद्यालय जानमा बाधा पुऱ्याएको अवस्था पाइन्छ। समय समयमा हैजाको प्रकोपले बाल बालिका मर्ने गरेका छन्।

दलित, गरिब परिवारमा बसोबास गरेको र अन्यक्षेत्र र जहाँ सुरक्षित खानेपानीको अभाव छ, जहाँ खुला दिसा गर्ने चलन छ, त्यस्तो ठाउँमा पानीजन्य रोगको प्रकोप बढी भएको पाइनुले पनि सुरक्षित पानी, चर्पीको सुविधा र स्वच्छता सम्बन्धी आनीबानी (खासखास समयमा साबुन पानीले हात धुने) बीच गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको तथ्य उजागर हुन्छ।

पानीजन्य रोगहरूको गाविसगत विवरण परिशिष्ट १ मा दिइएको छ।

तालिका १४ : जिल्लाभित्र पानीजन्य रोगका केसहरू (घटनाहरू)

क्र. सं.	पानीजन्य रोग	पानीजन्य रोगका घटनाहरू		
		२०६६-६७	२०६७-६८	२०६८-६९
१	टाइफाइड	५३८	६७१	५५६
२	Acute gastro-enteritis	१२९०५	१२९३५	१३६३३
३	Amoebic Dysentery	१३७७८	१२६६६	१३५३०
४	Bacillary Dysentery	२५०९२	२५०९०	२५३२३
५	Presumed non-infectious diarrhoea	११७९३	१२८३१	११८४१
६	हैजा (cholera)	१८७३५	१७८३१	१६७६५
७	जुका (intestinal worm)	१६५३३	१४८२५	१६५६०
८	कमलपित्त (jaundice)	३४१७	७९५	५४८

३. प्रमुख चुनौतिहरू

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा लिइएको सतप्रतिसत जनतालाई खानेपानी र सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिका लागि गरिएको प्रयासहरू बढ्दै जाने क्रममा छन्। यही गतिमा यी प्रयासहरू कायमै हुनेहो भन्ने सहश्राद्धी लक्ष्य प्राप्तिका लागि कुनै कठिनाई छैन तर सन् २०१७ सम्मको राष्ट्रिय प्राप्तिका लागि भन्ने सबै क्षेत्रबाट एकिकृत र सामञ्जस्यतापूर्ण प्रयास हुनु जरुरी छ। त्यसमाथि पनि कपिलवस्तु जिल्लाको सन् २०१५ भित्र सम्पूर्ण जिल्लावासीलाई खानेपानी र सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने भनी लिएको लक्ष्य अबै महत्वाकांक्षी छ।

राजनैतिक प्रतिवद्धताको कारणले जिल्लामा कार्यरत धेरै संस्थाहरूले खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छतालाई आफ्नो प्रमुख एजेण्डा बनाएका छन्। धेरै संस्थाहरूले यो क्षेत्रमा आफ्नो योगदान दिइरहेका छन्। यी सबैको प्रयासहरूलाई एकिकृत र सामञ्जस्यतापूर्ण बनाउने काम जिल्ला खानेपानी तथा सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिको चासोको विषय बनेको छ। गरिब र सीमान्तकृत जनताको खानेपानी सेवा र सरसफाइका सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने कार्य अर्को

चुनौती हो । त्यस्तै गरि भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको सघनन्, ट्यूबवेल (चापाकल) र वितरण पाइपलाइनको सुरक्षा, खानेपानी प्रणालीका र सरसफाईका सुविधाको दीगोपन आदि पनि चुनौतीकै रूपमा खडा भएका छन् । यसका अलावा केही प्रमुख सवालहरु, जसबारे उचित ध्यान जानु जरुरी छ, तल दिइएका छन् :

१. प्रणालीहरुको संचालन अवस्थामा सुधार
२. पानीको स्रोतहरुको उपलब्धतामा जलवायु परिवर्तनको असर
३. “खानेपानी, सरसफाई तथा स्वच्छता” क्षेत्रमा आर्थिक तथा मानवीय स्रोतको कमी
४. विभिन्न सरोकारवालाहरुका योजना तर्जुमा र कार्यक्रम बीच समन्वय
५. कार्यान्वयन पद्धतिमा एकरूपता ल्याउनु
६. शहरी सरसफाई र ठोस फोहोर व्यवस्थापन सम्बन्धी वस्तुगत खोज, ठोस तथा तरल फोहार व्यवस्थापन (प्रशोधन सहित) मा लगानी
७. चापाकलका पानीमा आर्सेनिक सघनन् न्यूनिकरण गर्ने संबन्धमा दीर्घकालिन उपायहरुको अवलम्बन
८. भूमिगत जलभण्डारको दीगो प्रयोगको सुनिश्चितता गर्न, नीतिहरु तयार पार्न
भूमिगत जलभण्डार र यसको पानीको सतह घटबढ बारे अध्ययन अनुसन्धान

३.१ खानेपानी

कपिलवस्तु जिल्लामा खानेपानीको सेवा पुगेको जनसंख्या ८४.४% तथ्यांक छ । तथापि धेरै खानेपानी प्रणालीहरु विशेष गरी नीजि चापाकलहरु (जसले ४९% खानेपानी प्रणालीका भाग ओगटेको छ) का पानीको गुणस्तर मापदण्ड अनुसार छैन । त्यसैले यी प्रणालीहरुलाई खानेपानी सुरक्षा योजना समेत लागु गरी सुधार गर्नुपर्ने या त वैकल्पिक प्रणालीको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । यसको अतिरिक्त २.८% जिल्लाका वासिन्दाले प्रयोग गर्ने भूमिगत पानीमा आर्सेनिकको सघनन् ५० पिपिभि भन्दा बढी भएको पाइएको छ ।

गुणस्तरीय पानीको सुनिश्चितता र प्रणालीलाई सामूदायिक स्तरमै दीगो बनाइ राख्न ग्राभिटी फ्लो र पम्पीङ्ग खानेपानी प्रणालीको संचालन अवस्थामा सुधार ल्याउन अति जरुरी छ ।

यी काम बाहेक कपिलवस्तुको अर्को ठूलो चुनौतीको रूपमा अगाडि खडा भएको छ –सतप्रतिशत जनतालाई २०१७ सम्म खानेपानी तथा सरसफाईको सुविधा पुऱ्याउनु ।

३.२ सरसफाई

विगतमा भएका सरसफाईको स्थितिमा सुधार गर्ने प्रयासका बावजूद पनि चर्पी भएको घरधुरीको प्रतिशत ३४.४ मात्र भएको पाइन्छ । खुला ठाउँमा दिसागर्ने चलन सामान्य छ र खास खास समयमै साबुन पानीले हात धुने चलन विरलै पाइन्छ । चर्पी भएका विद्यालयको कुरा गर्दा पनि धेरै विद्यालयले अभै पनि केटा र केटीहरुका लागि छुट्टाछुट्टै चर्पी बनाउन बाँकी नै छ । शैक्षिक संस्थाहरुमा चर्पी र विद्यार्थी संख्याको अनुपात १:५० हुनु पर्ने मान्यता छ तर हाल जिल्लामा यो अनुपात १:१०४ मात्र भएको पाइनुले पनि विद्यालयमा धेरै संख्यामा चर्पी बन्नु पर्ने संकेत दिन्छ । जिल्लामा बढ्दो जनसंख्याको चापले ठोस र तरल फोहोरको समस्या द्रुतगतिमा बढ्दै गएको छ । एकातिर प्रतिव्यक्ति फोहोरको मात्रा बढ्दै जानु र अर्कोतिर ढल निकास प्रणाली अव्यवस्थित हुनु,– यी दुवैले सुरक्षित पानीलाई नराम्रो असर पारेका छन् । जथाभावी खुला ठाउँमा दिसा गर्ने चलनले विशेष गरी सतही पानीका भण्डार (खोला, पोखरी आदि) प्रदूषण गरेको छ र आमज जनस्वास्थ्यलाई खतरा पुऱ्याइरहेका छन् । हालको सरसफाई तथा स्वच्छताको स्थितिले जिल्लाबासीको पहिचान, गर्व र प्रतिष्ठानलाई आँच पुऱ्याएको छ । यसले हरेक वर्ष धेरै आर्थिक क्षति पनि पुऱ्याइरहेको छ । जिल्लामा सरसफाईको

कमजोर स्थिति रहनुमा यो क्षेत्रका संस्थाहरुको प्रयास पर्याप्त मात्रामा नहुनुका साथै जनचेतनामा कमी, साक्षरतामा कमी र गरिबी जस्ता कारक तत्वहरु पनि पाइन्छन् । त्यस्तै सन् २०१७ सम्म सम्पूर्ण जनतालाई खानेपानी तथा सरसफाइ पुऱ्याउने लक्ष्य प्रप्तीका लागि कपिलबस्तु जिल्लाले धेरै ठूलो प्रयास गर्नुपर्ने चुनौति उत्पन्न भएको छ ।

३.३ गरिबी, लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण

नेपालको ७५ जिल्लामध्ये कपिलबस्तु ५४ औं स्थानमा पर्दछ । यहाँको औसत प्रतिव्यक्ति आय US\$ १०११ छ जुन औसत प्रतिव्यक्ति आय (राष्ट्रिय) (US\$ ११८६) भन्दा कम देखिन्छ । (जिल्लाको वार्षिक योजना, २०६८, कपिलबस्तु)

यहाँको गरीबीको विश्लेषण गर्दा गिल्लाभित्र इलाका गाविस, नगरपालिका, लैङ्गिक, जातजाती बीच पनि गरिबीको मात्रामा ठूलै भिन्नता पाइन्छ । १५ इलाका र नगरपालिकामा गरिबीको घटना (poverty incidence) न्यूनतम ०.२५७० इलाका नं.१ र उच्चतम ०.५०६ इलाका नं.१३ गरी जिल्लाको औसत ०.४०४ भएको पाइन्छ । जिल्लाको विभिन्न इलाकाका गरीबी –घटना तल तालिका १५ मा दिइएको छ ।

तालिका १५ : जिल्लाभित्र इलाकागत गरिबीको घटना (Incidence)

इलाका नं.	Poverty incidence गरिबी - घटना	Poverty gap गरिबी - अन्तर	Poverty Severity गरिबी - गम्भीरता
१	०.२५७	०.०६५	०.०२४
२	०.४९२	०.१४८	०.०६१
३	०.४७३	०.१३७	०.०५५
४	०.४३३	०.१२४	०.०५०
५	०.३२५	०.०९१	०.०३६
६	०.४२०	०.१२०	०.०४८
७	०.४३१	०.१२१	०.०४८
८	०.४२७	०.१२३	०.०४९
९	०.४१८	०.१२०	०.०४८
१०	०.३८७	०.११०	०.०४४
११	०.४०७	०.११५	०.०४६
१२	०.४१८	०.११८	०.०४७
१३	०.५०६	०.१५४	०.०६४
१४	०.४१६	०.११८	०.०४७
१५	०.३७२	०.१०४	०.०४१
नगरपालिका	०.२७५	०.०७६	०.०३

स्रोत : Small Area Poverty Estimation Survey, WFP and CBS, 2006

राष्ट्रिय परिदृश्यमा भैँ यहाँ पनि लिङ्ग, जात,जातीका आधारमा हुने सामाजिक विभेद टड्कारो समस्याको रूपमा देखिन्छ । लैङ्गिक, सामाजिक विभेदले नेपालमा गहिरो जरा गाडेको छ । महिलामाथि हुने गरेको भेदभावले उनीहरुले स्वास्थ्य, शिक्षा, सम्पत्तिमाथिको स्वामित्व, हिलडुल आदि र भौतिक अस्तित्वमै ठूलो आघात पुऱ्याएको छ ।

अल्पसंख्यक जातजाती जस्तै कुर्मी, मुसलमान, थारु, मुसहर तथा अन्य अल्पसंख्यक समूहमा गरिबीपन उच्च छ । जातको आधारमा हुने सामाजिक भेदभावले गरिबीपन र मानवीय विकास सूचकहरुमा ठूलो भिन्नता ल्याएको छ । राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्यांकले उच्च जातीय समूहमा गरिबीपन तल्लो जातीय समूहमा भन्दा कम रहेको देखाएको छ । कपिलबस्तुको लागि यस्तो छुट्टै तथ्यांक उपलब्ध नभएतापनि यहाँको स्थिति पनि राष्ट्रिय तथ्यांकसंगै मेल खाने देखिन्छ

। उच्च र तल्लो जातीय समूहहरूको अन्य मानवीय विकास सूचकले पनि गरिबीपनको सूचकसंग समानता राखेको पाइन्छ। सामाजिक विभेदको कारणले हुने असमानताले जिल्लाभित्रको गरिबी पनि राष्ट्रको गरिबी जस्तै गरिबी हटाउन आवश्यक स्रोत/साधनमा पहुँचको कमीसँग अन्योन्याश्रित छ, भन्ने तथ्यलाई उजागर गर्छ। मानवीय विकास सूचकहरू कम हुनुले पनि यसको पुष्टी गर्छ।

सामाजिक विभेदको कारण महिलामाथि हुने भेदभाव धेरै रूपमा देखिएको छ - स्वास्थ्य, शिक्षा, सम्पत्तिमाथिको स्वामित्व, हिँडडुल, सांस्कृतिक, भौतिक अस्तीत्व आदि। यसको उदाहरण स्वरूप साक्षरतालाई लिन सकिन्छ। कपिलवस्तुमा महिला साक्षरता ४५% छ भने पुरुष साक्षरता ६४.९%। यस्तै अवस्था औसत आयु, महिलाद्वारा नेतृत्व गरिएको घरपरिवारकोमा देखिन निरपेक्ष गरिबी आदिमा पनि देख्न सकिन्छ।

यी नै वर्तमान अवस्थाले गरिब तथा उपेक्षित वर्गको खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँच बढाउने कार्यलाई जोड दिइ खाससव क्षेत्रमा मानव अधिकारमा आधारित र गरिबी निवारणका सार्थक पद्धति अपनाउनुपर्ने आवश्यकता देखाउँछन्।

३.४ वातावरण

कपिलवस्तु जिल्लालाई भौगोलिक हिसाबले ३ क्षेत्रमा बाँड्न सकिन्छ; सिवालिक, भावर र तराइ बेल्ट। भूमिगत पानीको पुनः भरण हुने प्रमुख स्थान भनेको भावर क्षेत्र हो। यहाँ बढ्दै गइरहेको जनसंख्या र मानवीय क्रियाकलाप र लोकमार्गको छेउ छेउमा अति तिब्र गतिमा बढ्दै गएको वन विनाश दुबैले भूमिगत जलभण्डारमा नराम्रो असर पारेको छ, भूमिगत जलको प्रदूषण बढाएको छ। कृषिसम्बन्धी क्रियाकलाप जहाँ रसायनिक मल, कीटनाशक फारमासो तथा अन्य हानीकारक रसायनहरूको प्रयोग हुन्छन्, पनि भूमिगत जलभण्डार प्रदूषित पार्ने कारक बनेका छन्। यसले जिल्लाको क्षेत्र र गंगा बेसिनकै पानीको गुणस्तरमा नराम्रो असर पारेको छ। यसै गरी चूरेका भिरालो जमीनमा गरा नबनाई खेतीपाती गर्ने चलनले पनि भू-क्षयको खतरा बढाइरहेका छन्। यसलाई अझ बढी खतरायुक्त बनाएका छन् - पहाडबाट यस क्षेत्रमा बसाइ सरी आउने आप्रवास र जथाभावी वनजंगलको फँडानीले।

खोलानालाको छेउमा बसेका बस्तीहरूमा भू-कटान हुने समस्या पनि बारम्बार देखा परिरहेका छन्। यीनको समाधानका लागि पनि नियन्त्रण - उपायहरूलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी छ।

यत्रतत्र खुला दिसा गर्ने व्यापक चलनले सतही पानीका स्रोतहरू प्रदूषित गरी आम जनस्वास्थ्यमा ठूलो खतरा निम्त्याइरहेका छन्। कपिलवस्तुमा जनस्वास्थ्यमा नराम्रो असर जमीनमूनिको पानीमा आर्सेनिकको सघननको कारणले पनि समस्या परेको छ।

सन् २००४ मा गरिएको आर्सेनिक Blanket survey ले के देखाएको छ त भने २.८% (१९९२६ जनसंख्या) आर्सेनिकको सघनन ५० पिपिबि (रा.खा.गु.मा, २०६३.) भन्दा बढी भएको पानी उपयोग गरिएका छन् भने १९.९% (१४२,००९ जनसंख्या) भने विश्व स्वास्थ्य संघको निर्देशिका अनुसार १० पिपिबि भन्दा बढी सघनन भएको पानी उपयोग गरिरहेका छन्। अहिले सम्म आर्सेनिक निराकरणका अस्थायी उपायहरूमात्र कार्यान्वयन गरिएका छन्। स्थायी उपायहरू जरुरी भइसकेका छन्। एउटा अल्पकालीन र दीर्घकालीन निराकरणका उपायहरू स्पष्ट उल्लेख गरी जिल्लास्तरीय गुरु योजना तयार गर्नु जरुरी देखिएको छ। समय समयमा पूराना तथा नयाँ चापाकलका पानीको गुणस्तर परीक्षण गर्नका लागि स्थानीय स्तरमै एउटा पानी परीक्षण प्रयोगशालाको स्थापना पनि आवश्यक भएको छ।

४. रणनीतिक योजना तयार गर्नु पर्नेका कारणहरू (औचित्य)

नेपाल सरकारले सन् २०१७ सम्म सम्पूर्ण जनतालाई आधारभूत खानेपानी सेवा र सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। कपिलवस्तुले पनि यस्तै लक्ष्य लिएको छ। यसका लागि कार्यान्वयन पद्धतिमा एकरूपता ल्याई विभिन्न स्रोतका रकमहरू एकीकरण र प्रवाह गर्न एउटा स्पष्ट दिशानिर्देश हुनु जरुरी देखिन्छ। यो आवश्यकताको परिपूर्ति एकीकृत पद्धति सहितको रणनीतिक कार्ययोजनाले गर्न सक्छ।

“पिछडिएकालाई अगाडी ल्याउने” सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न वस्तुगत सूचकहरु तयार गर्नु पनि टट्कारो आवश्यकता देखिएको छ । यी सबै कुराले **जिखासस्वससलाई** सबै सरोकारवाला र राजनीतिक दलका सहमति र तोकिएको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्ती गर्न कार्यान्वयनमा प्रतिवद्धता समेतको आधारमा कपिलवस्तु जिल्लाको लागि **खासस्व** रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्न प्रेरित गरेको छ । खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको क्षेत्रमा विगतका अनुभवले सबै सरोकारवालाहरुलाई जिल्ला **खासस्व** रणनीतिक योजनाको खाँचो – जिल्लामा सम्पूर्ण बासीन्दालाई खानेपानीको आधारभूत सेवा र सरसफाइ सम्बन्धी सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्तिका लागि, महसूस भएको थियो ।

यो जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजना यस क्षेत्रमा देखिएको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने र यो क्षेत्रको प्रवर्द्धनका लागि स्थानीय कार्यकर्ताहरुको निम्ती एउटा साधनको रुपमा देखा परेको छ ।

खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छताको क्षेत्रमा यो एउटा एकीकृत, सहभागितात्मक र समावेशी **खासस्व** क्षेत्रगत योजना तर्जुमा हो । यो प्रक्रियाले स्थानीय तहमा भएका आवश्यकताको पहिचान गर्छ । यसले स्थानीय समुदायलाई (उपेक्षित वर्गलाई समेत समेटेर) उनीहरुलाई **खासस्व** सम्बन्धी सुविधाहरुमा समतामूलक पहुँचका लागि आफ्नो हक अधिकार खोज्न, सबल तुल्याउन एउटा प्लेटफर्म तयार गर्दछ । **जिखासस्वरयो**ले समुदायमा सामाजिक मुद्दामा सचेतनाको लागि पनि ठूलो जोड दिन्छ – लैङ्गिक समानता, वातावरण, जलवायु परिवर्तन आदि ।

जिल्ला **खासस्व** रणनीतिक योजनाका प्रमुख उद्देश्य निम्न प्रकारका छन् :

- खा.स.स्व. क्षेत्रमा एकै दिशातर्फ सामञ्जस्यता ल्याउने – जिल्ला स्तरमा कार्यरत सरोकारवालाहरु बीच समन्वय र सहयोग बनाउने
- सन् २०१५ सम्म सहश्राब्दी विकास लक्ष्य र सन् २०१७ सम्म राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी लक्ष्य जिल्लाले कसरी प्राप्त गर्न सक्छ भनी बाटो देखाउने
- उपलब्ध भएका सम्पूर्ण मानवसंसाधन र आर्थिक स्रोतको प्रभावकारी प्रयोगका निमित्त नक्शाकन र व्यवस्थापन गर्ने
- विकेन्द्रकृत र समन्वयात्मक अनुगमन प्रकृया प्रयोगमा ल्याउने
- टेवा दिनुपर्ने क्षेत्रहरुको प्राथमिकता कम तोकने
- जिल्लाका लाभान्वित जनता र सहयोगी संस्थाबीच पारदर्शिता र सचेतना बढाउने
- यो योजना कार्यान्वयनका लागि वाह्य दातृ समूहलाई आकर्षण गर्ने
- जिल्लाका आयोजनाको प्राथमिकता कम वार्षिक योजनातर्जुमाको बेला तोकन निर्देशन दिने
- जिल्ला तहमा **खासस्व** क्षेत्र योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनलाई संस्थागत गर्ने
- जिविस र गाविस तहमा **खासस्व** क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
- जिल्लाविशेष सहस्राब्दी विकास लक्ष्यका सूचक तथा **खासस्व** क्षेत्रको बेसलाइन तयार गर्ने
- **खासस्व** क्षेत्रको कार्यान्वयन गर्न राजनैतिक दलको सहयोग / समर्थन प्राप्त गर्ने
- जिल्लाको प्रोफाइलमा र जिल्लाको आवधिक योजनामा **खासस्व** क्षेत्रको पहिचान गराउने
- समता र समावेशीहरु जस्ता कुरा **खासस्व** क्षेत्रमा प्रवर्द्धन गर्ने

५. उद्देश्य:

जिल्ला **खासस्व** रणनीतिक योजनाको समस्टीगत उद्देश्य भनेको लक्ष्य तोकेर कोशेढुंगा तय गरेर र कार्यान्वयनका लागी रणनीति बनाएर देशको शतप्रतिशत जनतालाई आधारभूत खानेपानी सेवा र सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तीमा सहयोग पुऱ्याउनु नै हो ।

जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजनाको विशिष्ट उद्देश्यहरु यस प्रकार छन् :

क) जिल्लाको वर्तमान (मौजूदा) **खासस्व** स्थितिको लेखोजोखा गर्ने

ख) राष्ट्रिय ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ नीति २००४ को लक्ष्य अनुरूप जिल्लास्तरीय लक्ष्य, कोशेढुंगा आदि तय गर्ने

ग) जिल्लास्तरीय कोशेढुंगा पार गर्न आवश्यक कार्ययोजना तयार गर्ने

घ) कार्ययोजनाका क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न आवश्यक आर्थिक स्रोतको अनुमान गर्ने तथा स्रोत साधन के कति कमी छन् तिनको लेखाजोखा गर्ने

ङ) जिल्लाभर कार्यरत सरोकारवालाहरूलाई एकै छत भित्र राखी रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्न चाहिने रणनीतिहरू बनाउने ।

६. पद्धति

जिल्ला **खासस्व** रणनीतिक योजना तर्जुमा कार्यलाई दक्षतापूर्वक र प्रभावकारी तुल्याउन **जिखासस्वसस** द्वारा जिविस, **खापासडिका, जिजस्वका, जिशिका** आदिका प्रतिनिधीहरू सहित एक मूल कार्यदल गठन भएको थियो । शुरुमा निर्धारित सूचकका आधारमा योजना तर्जुमाका लागि चाहिने डाटाका प्रकार र प्रकृतिहरूको फेहरिस्त बनाइयो उपलब्ध सूचना तथा तथ्याङ्कहरू (NIMP बाट प्राप्त) तथा जिल्लाका सरसफाइ रणनीति विषयका विभिन्न सूचनाहरू (प्रकाशित तथा अप्रकाशित दस्तावेजमा प्राप्त) प्रयोगमा ल्याइए । अन्य आवश्यक सूचनाहरू गाविस तथा जिल्लाका अन्य संघसंस्थामा गई छलफल गरी संकलन गरियो । संकलन गरिएका सूचनाहरूको प्रकार तथा प्रकृति निम्न लिखित थिए :

क) खानेपानीबाट लाभान्वित जनसंख्या-घरधुरी, विद्यालय, संस्थाहरू – पहिला खानेपानीको अभाव ग्रस्त क्षेत्रहरू

ख) सरसफाइ सुविधामा पहुँच – घरधुरी, विद्यालय, संस्थाहरू – सरसफाइमा कमी भएका क्षेत्रलाई प्राथमिकता

ग) खानेपानी प्रणालीका संचालन अवस्था

घ) स्वच्छता सम्बन्धी अवस्था (हात धुने, फोहोर तरह लगाउने व्यवस्थापन) – विद्यालय र संस्थाहरूमा

ङ) पानी जन्य रोगहरूको घटना

च) गरिवी

छ) गरिव, उपेक्षित वर्गहरूमा विशेष ध्यान

ज) दूर्गम क्षेत्रमा केन्द्रित

झ) जलवायु परिवर्तनका कारणले हुने असर

संकलित सूचनाहरूको पृष्ठ विवरण दिएर सम्पादन गरिएको छ - वस्तुगत र एकरूपताको लागि । छुटपुट सूचनाहरू संकलन गर्न जिल्लाका सक्रिय संघसंस्थामा र गाविसहरूमा पुनः भेट गर्न गइएको थियो । संकलित सूचना/डाटालाई कोड नं. दिई Data Sheet मा डिजिटल रूपमा दिइएको छ । यसरी प्रोसेसिङ गरिएको डाटालाई कम्प्युटरमा MS-Access database program प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । सूचनाहरूलाई Geo-code दिई Arc GIS program द्वारा विश्लेषण गरिएको छ । यस्तो विश्लेषण गाविस र नगरपालिका आफैले गरे ताकि जिल्लाभित्र प्राथमिकता क्रम पत्ता लगाउन सकियोस् । एउटा मसौदा कार्ययोजना - वार्षिक क्रियाकलाप र कोशेढुंगा सहित तयार भयो । यो मसौदालाई बहु-सरोकारवाला फोरममा पेश गरी सबै सरोकारवालाहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू र खासस्व क्षेत्रका अनुभवी र विद्वत वर्ग बीच छलफल गराई सल्लाह र सुझाव लिइयो । सान्दर्भिक र उचित सुझावलाई समेटेर यो मसौदालाई अन्तीम रूप दिइयो । यसरी तयार भएको अन्तीम प्रतिवेदनलाई जिखासस्वससमा स्वीकृतिको लागि पेश गरियो ।

जि.खा.स.स्व.स.स.बाट प्राप्त सल्लाह र सुझावलाई पनि समेटेर अन्तीम प्रतिवेदनलाई सुधार गरी बहु सरोकारवालाहरूको फोरममा सबैको जानकारीको लागि र कार्यान्वयनका लागि अन्तीम रूप दिइयो ।

७. जिल्लाको खासस्व लक्ष्यहरू

नेपाल सरकारको ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई राष्ट्रिय निति २००४ ले सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत जनतालाई खानेपानीको आधारभूत सेवा र सरसफाइका सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ । यसै राष्ट्रिय लक्ष्य अनुरूप नै कपिलबस्तु जिल्लाले पनि जिल्लाको लक्ष्य तोकेको छ । यी नै लक्ष्य २०१३-२०१७ को अवधिभित्र प्राप्तीका लागि महत्वपूर्ण क्रियाकलापका कोशेदुङ्गा तल तालिकामा उल्लेख गरिएको छ । लक्ष्य अनुसार प्रगति गर्न र क्रियाकलापहरूका कोशेदुङ्गा पारगर्न केही निर्देशक सिद्धान्तहरू र संचालन रणनीतिहरू तय गरिएका छन् ।

तालिका १६ : प्रमुख कोशेदुङ्गाहरू

क्रियाकलापहरू	गाविस / नगरपालिका - (वर्षभित्र)				
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
गाँउ खासस्व योजना तर्जुमा; नगरपालिका खासस्व योजना तर्जुमा	१५	३०/१	२३		
गाँउ खासस्व योजना र नगरपालिका खासस्व योजनाका समीक्षा तथा अध्यावधिकरण		९			७७/१
CAPA (सामुदायीक अनुकूलन कार्य-योजना) को तयारी	५/१	३०	३०	१२	
जिल्लाको ठोस फोहोर व्यवस्थापनको योजना तर्जुमा		जिल्ला			
भूमिगत जलभण्डार, पानीको गुणस्तर तथा सतह संबन्धी खोज/ अनुसन्धान, अनुकूलन योजना		जिल्ला			
चापाकलको पानीमा आर्सेनिक सघनन्को अनुगमन -नमूना परीक्षण तथा जोखिमको लेखाजोखा		जिल्ला			
गविसलाई खु दि मु क्षेत्र घोषणा	२०	३०/१	१८		
गविसमा खु दि मु. क्षे. घोषणा पछिका क्रियाकलापहरू	९	२९	५९/१	७७/१	७७/१
गविसमा खासुयो को कार्यान्वयन	१	१५	२५/१	२५	११
आधारभूतस्तरको खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसंख्या (पूर्ण रूपमा संचालित खानेपानी प्रणालीद्वारा जसमा खासुयो समेत समाविष्ट भएको होस्)			२६	२५/१	२६

८. जिल्ला खासस्व रणनीतिहरू

८.१. खासस्व रणनीतिका सिद्धान्त

जिल्लामा कार्यरत खासस्वका विभिन्न सरोकारवालाहरूको स्रोत र प्रयासलाई समूहकृत र एकीकृत गरी एकै निर्दिष्ट दिशामा परिचालन गर्नु नै जिल्ला खासस्व रणनीतिक योजनाको प्रमुख उद्देश्य हो । त्यसैले खासस्व योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा जिल्लाका सम्पूर्ण सरकारी, गैरसरकारी संस्थाहरू, निजि क्षेत्र आदिले यो प्रमुख रणनीतिहरूका पालना गर्ने छन् ।

क' रणनीतिक योजनाको सहज कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न विभिन्न संस्थाहरु तथा सरोकारवालाहरु बीच समन्वय कायम गर्ने , यो योजनाअनुसार देखिएका स्रोत साधनको कमी पूरा गर्न स्रोतसाधन जुटाउने जिम्मेवारी जिखासस्वससको हुने छ ।

ख' जिल्ला खासस्व रणनीतिक योजनामा उल्लेखित रणनीति, लक्ष्य र कार्ययोजनाका अनिवार्य परिपालना गर्दै यसै अनुरूप जिल्लामा सक्रिय खासस्व क्षेत्रका सरोकारवालाहरुले आफ्नो क्रियाकलापहरुको योजना तर्जुमा गर्ने छन् ।

ग' खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा सन् २०१५ सम्ममा र सम्पूर्ण जनतालाई खानेपानी सेवा सन् २०१७ सम्म पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्तीका लागि गाविसले गाउँस्तरीय खासस्व योजना र नगरपालिकाले नगरस्तरीय खासस्व योजना तयार गर्ने छन् ।

घ' गाविस र नगरपालिकाले आफ्नो वार्षिक पूंजीगत बजेटको १५% खासस्व क्रियाकलाप गर्न छुट्ट्याउनु पर्छ त्यसै गरी जिविसले कम्तीमा ५% वार्षिक पूंजीगत बजेटबाट वर्षेनी खासस्व क्रियाकलापलाई छुट्ट्याउनु पर्छ । स्थानीय अधिकारीले आवश्यकता अनुसार थपघट पनि गर्न सक्छन् –कार्यक्रमको प्रकृति र फैलावट हेरेर ।

ङ' जलवायुपरिवर्तनबाट हुने नकारात्मक असरहरुलाई कम गर्ने र यस्ता असरबाट हुनसक्ने जोखिमसंग जुध्ने उद्देश्य लिएर सबै गाविस तथा नगरपालिकाले “सामूदायीक अनुकुलन कार्य योजना” तयार गर्ने छन् ।

च' मुख्यतया भित्री शहरी, शहरी सेरोफेरो र लोकमार्गका छेउछाउका क्षेत्रको समस्या समाधान गर्ने उद्देश्य लिएर जिखासस्वससले जिल्ला ठोस फोहोर व्यवस्थापन योजना तर्जुमा गर्नेछ । त्यसैगरी यो समितिले कम्तीका दुईवटा आयोजना शुरुआत (संचालनको दीगोपन सम्बन्धी खोजी-अनुसन्धान गर्ने हेतुले) गर्ने छ ।

छ' जिखासस्वससले भूमिगत जलभण्डार, पानी गुणस्तर, प्रदुषणको जोखिम, पुनः भरणको अवस्था, पानीको सतहको अवस्थिति, भूमिगत पानीमा जनताको पहुँच आदि बारे अध्ययन अनुसन्धान गर्ने छ । यसले भूमिगत जलको उपयोगिता (अनुकुलन र दीगोपनका लागि) का लागि नीति र रणनीति तयार गर्ने छ ।

ज' जिल्ला तहमा खासस्व क्षेत्रमा प्रक्षेपित बजेट र आवश्यक बजेट बीच धेरै अन्तर छ । त्यसैले रणनीतिक योजनामा तय गरिएका लक्ष्य हासिल गर्न एकातिर क्षेत्रका सरोकारवालाहरुले जिल्लाभित्रै उपलब्ध आर्थिक स्रोतको परिचालन आपसी सामञ्जस्यताका साथ गर्नु परेको छ भने अर्कोतिर वाह्य अर्थ स्रोतको खोजी र प्रयोग गर्नु पर्ने चुनौती पनि छ । यसैले आर्थिक र मानवीय स्रोतको खोजी र परिचालन गर्ने क्षमता अभिविद्धि विशेष गरी जिखासस्वसस, गाखासस्वसस, नपाखासस्वससका सदस्यहरुमा हुनु अति जरुरी छ । यसकारण यो योजनामा खासस्वका संस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धिलाई महत्वपूर्ण रणनीति मानिएको छ ।

झ' जिल्ला खासस्वससले खासस्व रणनीतिक योजनाको अनुगमन गर्ने र यसलाई अध्यावधिक गर्ने जिम्मा लिने छ । त्यसैगरी गाखासस्वससले गाँउको खासस्व रणनीतिक योजना र नपाखासस्वससले नगरको खासस्व रणनीतिक योजनाको अनुगमन र अध्यावधिक गर्ने जिम्मा लिनेछन् ।

ञ' सन् २०१५ सम्म खुलादिसामुक्त घोषणा गर्ने र सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत जनतालाई खानेपानी सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्तीका लागि गाविस/गाखासस्वसस र नगरपालिका/नपाखासस्वससले संचालन गर्ने योजनाबद्ध क्रियाकलापका लागि आर्थिक तथा मानवीय स्रोतद्वारा सहयोग गर्न जिखासस्वससले जिल्लाभित्रका सम्बन्धित सरोकारवालाहरुबीच समन्वय गर्ने छ ।

ट' सरसफाइ गुरुयोजना र विकेन्द्रीकरणको भावना अनुरूप गाविस/गाखासस्वसस, नगरपालिका/नपाखासस्वसस, उपभोक्ता समिति/समूह आदिले आ-आफ्नो क्षेत्रमा योजनाबद्ध क्रियाकलापहरु/स्कीम कार्यान्वयन गर्ने जिम्मा लिने छन् ।

८.२. सरसफाइलाई द्रुतगतिमा अधि बढाउने रणनीति

जिल्लाको सरसफाइलाई द्रुतगतिमा अधि बढाउने रणनीति राष्ट्रिय सरसफाइ रणनीतिकै भावना अनुरूप रहेको छ । यी रणनीतिहरू जिल्लाकै सामाजिक-आर्थिक र भौगोलिक बास्तविकतालाई आधार मानी तयार गरिएको छ ।

‘क’ जिल्लाभित्रका सम्पूर्ण घरधुरीमा, संस्थागत भवनहरूमा (विद्यालय, सरकारी तथा गैह्रसरकारी भवन) तथा सार्वजनिक स्थलमा चर्पी निर्माण भइसके पछि सन् २०१५ सम्ममा जिल्लालाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गरिनेछ ।

‘ख’ जिल्ला सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी क्रियाकलापमा सक्रिय रहेका संस्थाहरूको सहयोगमा **खुदिमु** घोषणा पश्चात्का क्रियाकलाप अधि बढाई पूर्ण सरसफाइतर्फ उन्मुख हुन **जिखासस्वसस**ले सामञ्जस्यता पूर्ण प्रयासको थालनी गर्ने छ ।

‘ग’ जिल्लामा **खुदिमु** घोषणा गर्ने कार्यमा सबै सरोकारवालाहरू र राजनीतिक दलहरूका प्रतिबद्धतालाई “चालक-बल” मान्न सकिन्छ ।

‘घ’ **गाखासस्वसस/नपाखासस्वसस** तथा शैक्षिक संस्थाका नेतृत्वमा गाविसले **खुदिमु** घोषणा गर्नेछन् । यो अभियान सरकारी तथा गैह्रसरकारी संस्थाहरूका आर्थिक र प्राविधिक सहयोगद्वारा अधि बढ्ने छ ।

‘ङ’ सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी क्रियाकलापलाई जनताको दैनिक जीवनमा आबद्ध गरिने छ, र यसलाई विकासका गतिविधिसंग सम्बन्धित सवालका रूपमा अधि बढाइने छ ।

‘च’ जिल्लाभित्र भौगोलिक, सामाजिक तथा आर्थिक स्थितिको गहन विश्लेषणको आधारमा जनतालाई आर्थिक सहयोग एकद्वार प्रणाली अनुसार गरिनेछ । बायोग्यास प्लान्टमा जडित चर्पी भएका घरपरिवारलाई जिल्लाद्वारा विशेष आर्थिक टेवा दिने नीति अपनाइने छ ।

‘छ’ सामुदायिक संस्थाहरूलाई **खुदिमु** अभियानमा पूर्णरूपले सरीक गराउने नीति लिइने छ ।

‘ज’ सरसफाइ कार्यक्रमलाई घरधुरी तथा व्यक्तिगत तहसम्म पुऱ्याउन छलफल/अन्तर्क्रिया, पैरवी, आम जागरण अभियान जस्ता कार्यक्रम गरिनेछन् । यस अभियानमा औपचारिक/अनौपचारिक संचार माध्यमहरूलाई सहकार्यका लागि परिचालन गरिने छ ।

८.३. संचालन रणनीति

खासस्व संचालन रणनीति

कार्यक्रम संचालन गर्ने मुख्य निर्देशिकाको रूपमा गांभीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय रणनीति, २००४ लाई लिइएको छ । खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न अपनाइने पद्धति र रणनीति यस प्रकार हुने छन् :

‘क’ आयोजनाको कार्यक्रमहरू- क्षेत्रगत तथा अन्तरक्षेत्रगत कार्यक्रम बीच समन्वय, तालिम, हातेपुस्तिका, प्राविधिक निर्देशिका, खोज-अनुसन्धान, सूचना व्यवस्थापन जस्ता कार्यहरू समेत संचालन गर्दा खानेपानी तथा ढल निकास विभागद्वारा प्रकाशित “सरसफाइ गुरु योजना, २०११” र स्थानीय पूर्वाधार तथा कृषि सडक विभागद्वारा प्रकाशित “ग्रामीण खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता पद्धति २०११” को अनुसरण गरिने छ ।

‘ख’ प्रणालीहरू संचालन गर्दा जिल्ला **खासस्व** कार्यान्वयन निर्देशिका अनुसारको चरणबद्ध पद्धति अनुसार गरिने छ ।

‘ग’ प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने प्रविधिहरू भौगोलिक अवस्था र समुदायको आवश्यकतालाई ध्यान दिई छानिने छ । यसरी छानिएका प्रविधिहरू स्थानीय स्रोत र साधन, श्रमको आधारमा, कम खर्चिलो, संभार मर्मत कार्यमा सहजता हुने र समुदाय-मैत्री हुने छन् ।

‘घ’ खानेपानी प्रणालीको डिजाइन राष्ट्रिय निर्देशिका र नर्मस्को आधारमा गरिने छ । खानेपानी सुरक्षा योजना प्रणाली डिजाइनको अभिन्न अंग हुने छ ।

‘ङ’ जनताको सहभागितालाई हरेक पद्धतिमा अन्तर्निहित गरिने छ । आयोजनाको सबै चरणमा समुदायलाई सहभागी तुल्याइने छ -आयोजना पहिचान, सर्वेक्षण, योजना तर्जुमा-कार्यान्वयन, मुल्यांकन आदिमा । GESI (लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशकरण, गरिब, उपेक्षित वर्ग, बाल, वृद्ध, असहाय समेत) पद्धतिलाई प्राथमिकता दिइने छ ।

‘च’ खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिमा समानुपातिक हिसाबले लिङ्ग, जात, जाती तथा उपेक्षित वर्गको प्रतिनिधित्वलाई अनिवार्य गरिने छ ।

‘छ’ पहिचान गरिएका केही समुदायका घरधुरीले दिने योगदानको मात्रा ग्रामीण **खासस्व** राष्ट्रिय नीति अनुसार हुनेछ । **खासस्व** कार्यकलापहरू कर्णान्वयन गर्दा समुदायले दिने योगदान सापेक्षिक गरिबीको अवस्था, दूर्गमता र लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी पद्धतिको आधारमा फरक फरक हुने छन् ।

‘ज’ प्रकोप- जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तनका असर तथा अनुकूलन सम्बन्धी सवालहरूलाई पनि सबदो सम्बोधन गरिने छ । जलवायु परिवर्तनलाई मद्दत पुऱ्याउने कार्यहरू नगर्ने तर्फ ध्यान दिइने छ । यसका लागि निर्माण कार्य गर्दा भू-क्षय, पहिरो, नदि कटान जस्ता घटना हुन नदिन आवश्यक उपायहरू अपनाइने छन् । यसका निम्ति सबै गाविसका जोखिम स्तरको नक्सांकन गरिएको LAPA (स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना) ले जिल्लास्तरमा निर्देशिकाको रुपमा काम गर्दछ । विस्तृत कार्य विवरणका लागि जिल्लाको सबै गाविसले LAPA (सामुदायीक अनुकूलन कार्ययोजना) तयार पार्दछन् ।

‘झ’ भूमिगत जलभण्डारको पुनः भरण र जैविक विविधताको संरक्षण गरिने छ । त्यसै गरी गुरुत्वबलमा आधारित खानेपानी प्रणालीहरूमा स्रोत संरक्षण कार्यलाई अभिन्न अंग मानिने छ ।

‘ञ’ **खासस्व** क्रियाकलाप गर्न गाविसहरू प्राथमिकता अनुसार छानिने छन् । यसो गर्दा निम्न लिखित सूचक र तिनको भारलाई आधार मानिने छ । कूल अंक र संयुक्त सूचक नंबर गाविसहरूलाई स्तर निर्धारण गर्ने मुख्य आधार हुन् । यसै आधारमा क्षेत्रगत सरोकारवालाले कुन गाविसमा कुन क्रममा र कति सहयोग गर्ने भन्ने कुराको निधो गर्नेछन् ।

‘ट’ सरसफाइ तथा स्वच्छताको प्रवर्द्धन क्रियाकलापका लागि निर्देशक सिद्धान्त भनेको सरसफाइ गुरुयोजना २०११को ९ बुँदे सिद्धान्तहरू नै हुन् । मानव मलमूत्रको सुरक्षित निष्कासन; हात धुने, पानी र खानेकुराको सुरक्षा, सफा घर आँगन, फोहोर व्यवस्थापन, Oral Rehydration Therapy, जस्ता क्रियाकलापहरू घरायसी तथा संस्थागत तहसम्म **खासस्व** प्रवर्द्धन गर्नका निम्ती संचालन गरिनेछन् ।

‘ठ’ निजी चापाकलबाट पानी प्रयोग गरिरहेका, निम्न गुणस्तरको पानी प्रयोग वा खुला स्रोतहरू खोला, कुवा, इनार, पनेरा जस्ता स्रोतबाट पानी खाईरहेका समुदायका लागि उपयुक्त खानेपानी प्रणाली स्थापना गरिने छ । निजी धारा बनाउन भने टेवा दिइने छैन । सामुदायिक खानेपानी प्रणालीबाट निजी धारा जोड्न चाहनेले आफ्नै खर्च व्यहोर्नु पर्छ ।

‘ड’ मौजुदा खानेपानी प्रणालीको संचालन अवस्था सुधारेर गुणस्तरीय पानीको सुनिश्चितताको लागि प्रणालीमा सुधार गरिनेछ । स— साना मर्मत कार्य समुदाय आफैले गर्ने छ । ठूला मर्मत र पुनः निर्माणमा भने वाह्य सहयोग पनि प्राप्त हुनेछ ।

‘ढ’ आर्सेनिकको सघनन् उच्च (>५० पिपिबि) देखिएका क्षेत्रमा उपयुक्त विकल्प प्रदान गरिनेछ ।

‘ण’ आर्सेनिक समस्याको जटीलता हेरेर गाविस/इलाका स्तरमा पनि आर्सेनिक परीक्षण सेवा केन्द्रहरु स्थापना गरिनेछ ।

‘त’ अस्थायी चर्पी भएका घरधुरीलाई स्थायी चर्पी बनाउन प्रेरित गरिने छ ।

‘थ’ विद्यालय तथा अन्य संस्थाहरुलाई लैङ्गिक, बाल र अपाङ्गमैत्री चर्पी बनाउन र चर्पी विद्यार्थीको अनुपात कम्तीमा १:५० बनाउन प्रेरित गरिनेछ ।

‘द’ बसपार्क, हाटबजार, मन्दिर तथा अन्य सार्वजनिक स्थलमा सार्वजनिक चर्पी बनाइने छ - यस्ता चर्पी निर्माण लैङ्गिक, बाल र अपाङ्ग मैत्री हुनु पर्नेमा जोड दिइनेछ । मौजुदा अस्थायी प्रकृतिका सार्वजनिक शौचालयको स्तरोन्नती गरी स्थायी संरचना बनाइनेछन् ।

‘ध’ न्यूनिकरण, पुनः प्रयोग र पुनरावृत्ति (RRR) घरायसी, संस्थागत तथा सार्वजनिक स्थलका ठोस फोहोर व्यवस्थापनका आधारभूत सिद्धान्त हुने छन् । ग्रामीण क्षेत्रमा **शुन्य फोहोर** र नगरपालिका क्षेत्रमा **कमसेकम थोरै मात्रामा फोहोर** भन्ने रणनीतिमा जोड दिइने छ । संकलन गरिएका फोहोरहरुलाई पुनः प्रयोगमा वा पुनरावृत्ति गर्ने कार्य मार्फत् उचित व्यवस्थापनका प्रयास थालनी गरिने छ ।

‘न’ क्षेत्रमा मौजुदा जनशक्ति र आर्थिक स्रोत बारे जानकारी संकलन गरिनेछ, र भविष्यमा आवश्यक हुने जनशक्ति र बजेटको आंकलन गरिने छ । उपलब्ध जानकारीका आधारमा सन् २०१७ सम्म शतप्रतिशत जनतालाई खानेपानी सेवा र सरसफाइका सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्तीका लागि आवश्यक स्रोतको प्रक्षेपण र स्रोतको कमी पत्ता लगाइने छ । क्षेत्रमा कार्यरत सरोकारवाला संस्थाहरूसंग मौजुदा बजेट र भविष्य आवश्यक पर्ने बजेटबीच समन्वय र सामञ्जस्यता रणनीतिक योजना अनुरूप गरिने छ ।

‘प’ सन् २०१७ सम्मको लक्ष प्राप्तीमा देखिन आउने स्रोतको कमी पुरा गर्न सवै तह, गाउँ, जिल्ला र केन्द्र बाट प्रयास गरिनेछ । गोष्ठी, कार्यशाला, संचार माध्यमको प्रयोग जस्ता कार्यक्रम विभिन्न तहमा गरेर स्रोतको कमीलाई पुरा गर्ने प्रयास गरिने छ ।

सरसफाइ अभियान संचालन रणनीति

खुला दिसामुक्त अवस्था र यस पछिको सरसफाइ अभियान चलाउनका निम्ती सरसफाइ अभियान संचालन कार्यनीति अपनाइने छन् :

१. छलफल, पैरवी जनचेतना अभियान कार्यक्रमलाई घरायसी र व्यक्तिगत तहसम्म पुऱ्याउने निम्न विधि/उपाय प्रयोग गरिनेछन् :

- आम संचार माध्यमको परिचालन
- तालीम/गोष्ठी/कार्यशाला/च्यली
- सरसफाइ महोत्सव/प्रदर्शन
- अवलोकन भ्रमण
- पर्चा, होर्डिड बोर्ड
- घरदैलो भेटघाट, सडक नाटक, लोक साँस्कृतिक कार्यक्रम, संगीत प्रतियोगिता
- स्थानीय मान्यता र चलन आदिको माध्यम

२. प्रतिष्ठा, पुरस्कार र दण्ड

- नगद पुरस्कार, प्रशंसा पत्र आदिले **खुदिमु** लाई निरन्तरता दिने गाविसलाई सम्मान गरिने छ। यसका निम्ती गाविस तहमै एक कोष स्थापना गरिने छ ।

- समुदाय स्तरमा सरसफाइ तथा स्वच्छता समिति, विभिन्न संस्थाहरु, स्वयंसेवकहरुलाई पुरस्कार र प्रमाण पत्र दिइने छ ।
- उपेक्षित वर्गका परिवार जसले नमुना चर्पी तथा अन्य सरसफाइका सुविधा आदि प्रयोग गरेका छन्, लाई विशेष पुरस्कारको व्यवस्था गरिने छ । सरसफाइका क्रियाकलापहरुमा नविनतम् प्रयोग गर्ने गराउने व्यक्ति तथा संस्थालाई पनि सम्मान गरिने छ ।

३. अनुगमन तथा मूल्यांकन

- कार्यक्रमहरु प्रभावकारी तवरले संचालन भइरहेको तथ्यलाई नियमित रुपमा सुनिश्चित गर्न जिल्ला देखि समुदाय स्तर सम्म समितिहरु गठन गरी सक्रिय तुल्याइने छ । यसका लागि वस्तुगत सूचकहरु तयार गरिनेछन् र स्व-अनुगमन (आफैद्वारा); सहभागितात्मक अनुगमन र संयुक्त अनुगमन गर्ने परिपाटी बसालिने छ ।
- कार्यक्रम प्रायोजन गर्ने संस्था स्वयंद्वारा वा वाह्य निकायद्वारा कार्यक्रमको प्रभाव लेखाजोखा गर्ने हेतुले मध्यकालिन वा अन्तिम मूल्यांकन गरिने छ ।

४. सार्वजनिक शौचालय निर्माण र संचालन तथा संभार

- लोकमार्गका किनार, हाटबजार तथा अन्य सार्वजनिक स्थलमा नीजि तथा सार्वजनिक संस्थाका सहयोगमा पानीको सुविधायुक्त र बाल, लैङ्गिक, अपाङ्ग मैत्री सार्वजनिक शौचालय निर्माण गरिने छ ।
- सार्वजनिक शौचालय बायोग्यास प्लान्टमा जोडिने छ , इकोसान चर्पी (पिसाव र दिसा मलको रुपमा प्रयोग गरिने) बनाइने छ । यस्ता शौचालयको संचालन संभार समुदायले गर्ने उपयुक्त संचालन प्रक्रिया निर्धारण गरिने छ ।

५. अति गरिब परिवारलाई दिइने टेवाको प्रकार र प्रकृति

गा/नपा. खासस्वसले गाविसमा वसोवास गर्ने अति गरिब घरधुरी छुट्याउने छन् र त्यस्ता घरधुरीमा चर्पी निमौणका लागि दिइने सहयोगको प्रकार र प्रकृति निर्धारण गर्ने छन् ।

६. निर्माण भएका सुविधाहरुको प्रयोग सम्बन्धी नियमहरु बनाउने कार्य

निर्माण भएका सुविधाहरुको प्रयोग गरी सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी बानी व्यहोरा दैनिक चालचलनमा परिणत होस् भन्ने उद्देश्यले समुदायको तहबाट नियमहरु बन्न र लागू हुन सक्छन् ।

७. क्षमता विकास र चेतना अभिवृद्धि क्रियाकलाप

- तल्लिम/गोष्ठी/कार्यशाला/न्याली इत्यादि
- सामुदायिक स्तरका कार्यकर्ता र संस्था लक्षित चेतना अभिवृद्धि क्रियाकलाप
- प्रयोगात्मक कार्यक्रम संचालन
- सरसफाइ प्रदर्शन /महोत्सव
- अवलोकन भ्रमण
- स्वयं-मूल्यांकन अभ्यास

८. विकास कार्यक्रमहरुमा सरसफाइ तथा स्वच्छतालाई समाहित गर्ने कार्य

सवै विकास कार्यक्रमहरु जस्तै शिक्षा, यातायात, पर्यटन, कृषि, उर्जा आदिमा सरसफाइ तथा स्वच्छतालाई अभिन्न अंगको रुपमा अघि बढाइने छ ।

९. संचार, समन्वय तथा सहयोग

- सरसफाइ तथा स्वच्छताका क्रियाकलापहरु प्रचार प्रसार गर्ने
- उल्लेखनिय सरसफाइ गतिविधिहरु बारे लेख /अन्तरवार्ता प्रकाशन गर्ने, प्रसार गर्ने
- सरसफाइ तथा स्वच्छता सम्बन्धी प्रेरणादायी सुचना/जानकारी प्रकाशन/प्रसार गर्ने
- स्थानीय स्तरमा हुने छलफल/वैठक गोष्ठी आदिमा छलफलको एक विषय सरसफाइ तथा स्वच्छतालाई समावेश गर्ने
- “सरसफाइ-सभ्य जीवनको प्रतीक” प्रसार प्रचार गर्ने
- प्रसार प्रचारका लागि नमूना आयोजनामा बजेट लगानी गर्ने
- विद्यालय तथा सार्वजनिक स्थलमा होर्डिङ्ग बोर्ड राख्ने, पर्चाहरु बनाउने
- सरसफाइ तथा स्वच्छताको विशेष प्रचार प्रसारमा जोड दिने

१०. नविनतम् प्रविधि

- भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थासंग मेल खाने गरी प्रविधि छनौट गरिने छ ।
- बायोग्यास प्लाण्ट स्थापना स्थापनामा जोड दिइनेछ , कार्वन-व्यापारबाट भएको आम्दानीलाई सरसफाइ कार्यकलापमा लगानी गरिने छ । जिल्लामा कार्वन-विक्रीबाट आम्दानी गर्नतर्फ राजनैतिक र प्रशासनिक प्रयासलाई अघि बढाइने छ ।

११. अन्तर-निकाय सहयोग

- जिल्लाभित्र सक्रिय रहेका सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरु बीचको आपसी सहयोगको माध्यमले **खुदिमु** घोषणा गर्ने र यस पश्चात्का अभियानलाई अगाडि बढाइने छ ।
- विद्यालयको खानेपानी तथा सरसफाइका लागि नेपाल सरकारले विनियोजन गरेको बजेटलाई रणनीतिक योजनाको प्राथमिकता कार्यक्रम अनुसार प्रवाह गरिने छ ।

१२. कार्यक्रम मोडेल (नमूना)

CLTS वा **SLTS** मोडेल सरसफाइ अभियानका लागि प्रमुख चालक हुन सक्छन् । तथापी यस सम्बन्धी निर्णय गाविस/**गाखासस्वससले** लिन सक्ने व्यवस्था गरिने छ ।

१३. सरसफाइ कोषको स्थापना

विभिन्न सरोकारवालाहरुद्वारा जिल्लामा सरसफाइ कार्यक्रमका लागि छुट्टाइएका रकम जम्मा गर्ने गरी जिल्ला सरसफाइ कोषको स्थापना गरिने छ । यो कोषको व्यवस्थापन **जिखासस्वससले** तयार गरेको संचालन कार्यविधि अनुसार हुने छ । हाल मौजूदा नीति र सम्बन्धित नियम यो दिशातर्फ ट्याक्कै मेल खाँदैनन् तथापी सरसफाइ कार्यक्रमहरु क्षेत्रगत सरोकारवालाहरुको कार्यक्रमलाई एकीकृत गरी संचालन भइरहेकाछन्-यस्तो कोषको स्थापना नहुन्जेल सम्म ।

- सरसफाइ डाले कोष गाविस स्तरमा स्थापना हुने छ र यसको संचालन र व्यवस्थापन छुट्टै हुने छ ।
- खास समुदायको गरिब घरधुरीलाई टेवा पुऱ्याउने हेतुले जनताहरुको चन्दाबाट विद्यालयतहमा सरसफाइ कोष स्थापना हुनेछ ।
- सरसफाइ अभियान कार्यक्रम अन्तरगतका यी कोषका लेखा र अभिलेख व्यवस्थापन सरकारको आर्थिक नियम अनुसार गरिनेछ । कार्यक्रमका आर्थिक पारदर्शिताका लागि भएका प्रगति र खर्चको हिसाब सार्वजनिक गरिनेछ ।

९. खासस्व कार्यक्रम संचालनका लागि गाविसका प्राथमिकताक्रम तोक्ने कार्य

अर्थ र जनशक्तिको हिसाबले पनि जिल्लाको ७७ गाविसमा एकै पटक खासस्व क्रियाकलाप शुरु गर्न संभव छैन । गाविसमा भएको सेवास्तर र अन्य cross-cutting issue लाई ध्यान दिने हो भने चरणबद्ध रूपमा एक पछि अर्को गाविस/नगरपालिकामा कार्यान्वयन शुरु गर्दै जानुपर्छ । भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक अवस्थालाई विचार गरेर सेवास्तरलाई ६५ र cross-cutting indicator लाई ३५ अंक दिइएको छ । यी सूचक र तिनका भारअंक यस प्रकार छन्, तालिका १७ ।

तालिका १७ : सम्बन्धित भार अनुसारका सूचकहरू

सूचक	भार
खानेपानी	२०
सरसफाइ	२०
खानेपानी प्रणालीका संचालन अवस्था	५
पानीको स्रोतमा आर्सेनिक जन्य जोखिम	२०
उपेक्षित समूह	५
गरिवी	५
दूर्गमपना	१०
भाडापखाला र पानीजन्य रोगका घटनाहरू	१०
जलवायु परिवर्तनका असरबाट प्रभावित हुन सकिने	५

माथि उल्लेखित भार अंकको आधारमा संयुक्त सूचकांक गणना गरिएको छ । यसै सूचकांकको आधारमा गाविसलाई खासस्व कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न प्राथमिकता क्रममा राखिएको छ । ती प्राथमिकताक्रम यस प्रकार छन् ।

तालिका १८ : Calculated composite index का आधारमा गाविसहरूको प्राथमिककरण

गाविसको कोड संख्या	गाविसको नाम	Composite अंक	प्राथमिकता क्रम
५०००७७	उदयपुर	५६.८	१
५०००४६	लालपुर	५४.६	२
५०००२८	गौरी	५४.४	३
५०००७६	तित्तिर्खी	५२.१	४
५०००७०	सिहोखोर	५०.७	५
५०००२५	फुलिका	४८.६	६
५०००७४	थुनहिया	४८.१	७
५०००३७	जवाहारी	४७.७	८
५०००४९	महुवा	४७.७	९
५०००७८	विद्यानगर	४७.२	१०
५०००६१	रामनगर	४६.५	११
५०००६२	पुरुषोत्तमपुर	४६.०	१२
५०००४७	महाराजगंज	४५.९	१३
५०००६६	सौराहा	४५.३	१४
५०००६४	पिपरा	४५.३	१
५०००३९	काजरहवा	४५.१	१
५०००७१	सिसिहवा	४४.६	१७

५०००४४	कुशवा	४३.९	१८
५०००५१	मानपुर	४३.७	१९
५०००५२	भिल्मी	४३.१	२०
५०००६०	पथर दैया	४२.२	२१
५००००२	अजिगरा	४०.९	२२
५०००७३	सोमादिहा	४०.६	२
५०००५९	पटना	३९.७	२४
५०००३३	हरहरपुर	३९.६	२५
५०००१२	भगवानपुर	३८.९	२६
५०००२७	गणेशपुर	३८.८	२७
५०००६५	रंगपुर	३८.७	२८
५०००१३	भलवाडी	३८.५	२९
५०००६७	शिवनगर	३८.२	३०
५०००३२	हरदौना	३८.१	३१
५००००७	बराइपुर	३७.७	३२
५०००१८	बुद्धी	३६.२	३३
५०००१६	विसुनपुर	३५.६	३४
५०००२१	धरमपनिया	३५.४	३५
५०००५८	पतरिया	३५.१	३६
५०००६३	राजपुर	३४.३	३७
५०००१७	विठुआ	३४.२	३८
५०००३१	हरनमपुर	३४.०	३९
५०००३६	जहदी	३४.०	४०
५०००६९	शिवपुर	३३.८	४१
५०००१५	विरपुर	३३.७	४२
५०००५७	परसोहिवा	३३.७	४३
५०००७५	तिलौराकोट	३३.७	४४
५००००४	बलरामपुर	३३.६	४५
५०००११	बोइदौली	३३.०	४६
५००००३	बहादुरगंज	३२.७	४७
५०००२२	दोहनी	३२.५	४८
५०००२३	द्विया	३२.५	४९
५०००२४	दुमरा	३२.४	५०
५०००१०	वासखोर	३२.३	५१
५००००९	वसन्तपुर	३२.२	५२
५०००५५	निगलिहवा	३१.९	५३
५०००३४	हथौसा	३१.७	५४
५०००२९	गोटिहवा	३०.९	५५
५००००१	अभिरव	३०.७	५६
५०००२०	धनकौली	३०.७	५७
५०००५०	भलवद	३०.६	५८
५००००५	बलुहवा	२९.७	५९
५०००१४	विजुवा	२९.१	६०

५०००७२	सिसवा	२८.३	६१
५०००६८	शिवगढी	२८.१	६२
५०००५४	नन्दनगर	२७.७	६३
५०००३५	हथिहवा	२७.१	६४
५०००५६	पकडि	२७.१	६५
५०००४५	लवनी	२६.१	६६
५०००१९	चनइ	२५.५	६७
५००००८	बर्कलपुर	२४.५	६८
५०००४०	कपिलवस्तु नगरपालिका	२४.१	६९
५०००४८	महेन्द्रकोट	२३.५	७०
५०००४३	कृष्णनगर	२२.९	७१
५०००४१	खुरहुरिया	२२.८	७२
५०००५३	मोतिपुर	२०.८	७३
५०००३०	गुगौली	२०.७	७४
५०००४२	कोपवा	१९.४	७५
५०००३८	जयनगर	१७.८	७६
५०००२६	गजेहादा	१५.५	७७
५००००६	वाणगंगा	१०.९	७८

१०. कार्यगत कार्यक्रम

१०.१ खानेपानी

नयाँ खानेपानी प्रणालीको स्थापना

हाल, NMIP, 2012 को तथ्यांक अनुसार जिल्लाको ९१,५०९ जनसंख्या असुरक्षित स्रोत जस्तै कुवा, खुला इनार, खोला नहर आदिका पानी उपभोग गरिरहेका छन् । यी जनताका लागि सुरक्षित खानेपानीको सेवा उपलब्ध गराउन नयाँ खानेपानी प्रणाली (गुरुत्व बलमा आधारित, पम्पीङ्ग, ओभरहेड टैंकी सहित, कम गहिराइको चापाकल, इनार, फिल्टर इकाइ आदि) निर्माण गरिने छ । यी विभिन्न खालका प्रविधिबाट सेवा पुग्ने जनसंख्या तालिका १९ मा दिइएको छ । प्रत्येक वर्ष लाभान्वित हुने जनसंख्यालाई प्रक्षेपण गरी अनुमान गरिएको छ । यसका लागि जनसंख्या वृद्धिदर १.८७% लिइएको छ । सेवा पुऱ्याउनु पर्ने कूल जनसंख्याको १०% लाई २०१३ मा क्रमैसंग २०,३५,३० र १५ प्रतिशत लाई २०१४, २०१५, २०१६ र २०१७ मा सेवा पुऱ्याउने भनी योजना गरिएको छ ।

तालिका १९ : नयाँ प्रणालीद्वारा लाभान्वित हुनु पर्ने जनसंख्या

क्र.सं.	खानेपानी प्रणालीका प्रकार	लाभान्वित हुने जनसंख्या (हालको)	लाभान्वित हुने प्रक्षेपित जनसंख्या					कुल
			२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	
१	ग्राभिटी	४५७५	४५८	१००१	१२३१	१४६२	७७६	४९२८
२	ठूला पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)	९१५१	९१५	२००१	२४६२	२९२३	१५५४	९८५५
३	मझौला पम्पीङ्ग(ओभरहेड टैंकी सहित)	१८३०२	१८३०	४००२	४९२४	५८४६	३१०७	१९७०९

४	साना पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)	१८३०२	१८३०	४००२	४९२४	५८४६	३१०७	१९७०९
५	अतिसानो पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)....	१८३०२	१८३०	४००२	४९२४	५८४६	३१०७	१९७०९
६	कम गहिराइका ट्युववेल (चापाकल)	१८३०२	१८३०	४००२	४९२४	५८४६	३१०७	१९७०९
७	इनार	४५७५	४५८	१००१	१२३१	१४६२	७७६	४९२८
	जम्मा	९१५०९	९१५१	२००११	२४६२०	२९२३१	१५५३४	९८५४७

मौजुदा खानेपानी प्रणालीको सुधार

जिल्लाको ३० प्रतिशत जनसंख्यालाई (मौजुदा नीजि तथा सार्वजनिक चापाकल प्रयोग गरिरहेकालाई) प्रणालीमा सुधार गरी सुरक्षित खानेपानीको सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ। गुरुत्वबलमा आधारित खानेपानी प्रणालीमा सुधार गरी ८,५७९ जनसंख्यालाई लाभान्वित गराउन सकिन्छ। त्यस्तै गरी विभिन्न आकारका पम्पीङ्ग (ओभर हेड टैंक) प्रणालीबाट १,२०,१०७ ; कम गहिराइका चापाकलबाट ३४,३१६ ; र इनारबाट ८,५७९ जनतालाई खानेपानी सेवा पुऱ्याउन सकिने अनुमान गरिएको छ।

सन् २०१३ मा १०% जनतालाई सेवा पुऱ्याउने योजना गरिएको छ। त्यसै गरी सन् २०१४,२०१५,२०१६ र २०१७ मा क्रमशः २०,३५,२० र १५ प्रतिशत जनतालाई मौजुदा खानेपानी प्रणालीमा सुधार गरी सेवा पुऱ्याउने योजना गरिरहेको छ। (तालिका २०)

तालिका २० : ठूला मर्मत गर्नु पर्ने प्रणालीद्वारा लाभान्वित हुने जनसंख्या

क्र.सं.	खानेपानी प्रणालीका प्रकार	लाभान्वित हुने जनसंख्या (हालको)	लाभान्वित हुने प्रक्षेपित जनसंख्या					जम्मा
			२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	
१	ग्राभिटी	८५७९	८५८	१८७६	२३०८	२७४०	१४५७	९२३९
२	ठूला पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)	८५७९	८५८	१८७६	२३०८	२७४०	१४५७	९२३९
३	मझौला पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)	३४३१६	३४३२	७५०५	९२३३	१०९६१	५८२५	३६९५६
४	साना पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)	४२८९५	४२९०	९३८१	११५४१	१३७०१	७२८२	४६९९५
५	अतिसानो पम्पीङ्ग (ओभरहेड टैंकी सहित)....	३४३१६	३४३२	७५०५	९२३३	१०९६१	५८२५	३६९५६
६	कम गहिराइका ट्युववेल (चापाकल)	३४३१६	३४३२	७५०५	९२३३	१०९६१	५८२५	३६९५६
७	इनार	८५७९	८५८	१८७६	२३०८	२७४०	१४५७	९२३९
	जम्मा	१७१५८०	१७१६०	३७५२४	४६१६४	५४८०४	२९१२८	१८४७८०

विद्यालय र अन्य संस्थाहरुमा खानेपानी प्रणालीको स्थापना

जिल्लाका १७५ विद्यालय र १२५ संस्थाहरूमा खानेपानी सुविधा नभएको आँकडा देखिन्छ । त्यस्ता विद्यालयका विद्यार्थी र संस्थाका कर्मचारी, सेवाग्राहीका लागि पानी नजिकैका छरछिमेकका हाँबाट ल्याउने गरिएको बुझिन आएको छ । त्यसैगरी १०५ विद्यालय र ७५ संस्थाका धारा पानीको स्रोत पनि ठूलै मर्मतको पर्खाइमा छन् । त्यसैगरी १४० विद्यालय र १०० संस्थाका मौजुदा खानेपानी प्रणाली पनि कि त पुरै पुनः निर्माण कि त नव निर्माणद्वारा विस्थापित गरिनु पर्ने अवस्थामा छन् । (तालिका २१)

तालिका २१ : शैक्षिक तथा अन्य संस्थाका खानेपानी प्रणालीमा सुधारको आवश्यकता

क्र.सं.	क्रियाकलाप	विद्यालय	अन्य संख्या
१	नयाँ स्किम निर्माण	१७५	१२५
२	ठूला मर्मत गर्नुपर्ने स्किम	१०५	७५
३	पुनः निर्माण गर्नुपर्ने स्किम	१४०	१००

आर्सेनिक न्यूनिकरण

सन् २००४ मा गरिएको Blanket Survey को डाटा अनुसार आर्सेनिक न्यूनिकरणका उपायहरू अपनाइएका छन् । झण्डै एक दशकको अवधिमा आर्सेनिकको सघनन् घटबढ भएको हुनसक्छ । त्यसैले यो घटबढको लेखाजोखा गर्न चापाकलको पानीमा आर्सेनिक परिक्षण गरी अध्ययन गर्ने योजना बनाइएको छ । यो अध्ययन सन् २०१४ मा सम्पन्न हुनेछ । यसबाट आएका नतिजाहरू भूमिगत पानीमा देखिने समस्या निराकरण गर्नेका लागि अपनाइने उपायहरूका संबन्धमा नीति निर्माण गर्न महत्वपूर्ण साबीत हुने आशा गरिएको छ ।

Blanket Survey 2014 ले दिएको डाटा अनुसार १९,९२६ (२.८%) जनसंख्याले त्यस्ता चापाकलको पानी प्रयोग गरिरहेका छन्, जसको पानीमा आर्सेनिकको सघनन् ५० पिपिबि भन्दा बढी छ । यो पिउन योग्य पानी होइन । त्यसैले दीर्घकालिन समाधान स्वरुप माइक्रो ओभरहेड टैंक राखी इनारबाट पानी तान्ने पम्पिङ्ग प्रणालीको स्थापना , सामुदायीक स्तरमा फिल्टर टैंक स्थापना गरी सौर्य उर्जा या राष्ट्रिय प्रसारणलाइनबाट विद्युत प्रयोग गरी संचालन गर्ने जस्ता कार्यहरू योजना गरिएका छन् । (तालिका २२)

तालिका २२ : दीर्घ-कालीन आर्सेनिक न्यूनिकरण विधि

क्र.सं.	क्रियाकलाप	जनसंख्या
१	अति साना ओभरहेड ट्यांकी निर्माण	१३९४८
२	इनार	९९६
३	सामुदायीक स्तरमा आर्सेनिक बायोस्याण्ड फिल्टर निर्माण	४९८२

भूमिगत पानीको अध्ययन

सन् २०१४ मा भूमिगत जल बारे अध्ययन गर्ने योजना रहेको छ । यो अध्ययनले भूमिगत जलभण्डारको लेखाजोखा गर्ने, भूमिगत जलको गुणस्तर र जलको सतह घट्ने जोखिम बारे आंकलन गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यो अध्ययनबाट आएको नतिजाले पानी प्रदूषण हुने सतह घट्ने जस्ता जोखिमबाट बच्ने र भूमिगत पानीको दिगो उपभोग गर्न आवश्यक नीति र योजना तर्जुमा गर्न महत्वपूर्ण सल्लाह र सुझाव दिने काम गर्दछ ।

खानेपानी सुरक्षा योजना कार्यान्वयन

मौजुदा खानेपानी प्रणालीद्वारा वितरित पानीको गुणस्तरबारे बेला बेलामा प्रश्न उठ्ने गर्छन् , गुणस्तर सुधारबारे अपील हुने गर्दछ । नयाँ निर्माण हुने खानेपानी प्रणालीको डिजाइनकै चरणमा र मौजुदा खानेपानी प्रणालीका संचालन-सम्भारको

चरणमा सुरक्षा योजनालाई समाहित गर्नु पर्ने छ । जिल्लाका वासिन्दालाई सुरक्षित पानीको सुनिश्चितताको लागि प्रणालीका भौतिक संरचनाहरूमा सुधार गर्ने प्रावधान राखिने छन् । सबै गाविस/नगरपालिकाले पानीका स्रोत तथा प्रणालीमा अनिवार्य रूपमा खानेपानी सुरक्षा योजना लागू गर्ने छन् । यसका लागि **खासुयो** लागू हुनु पूर्व सबै गाविसहरूमा जीर्ण प्रणालीहरूको मर्मत, पुनःनिर्माण आदि कार्य गर्ने योजना तर्जुमा हुनेछ । यसरी २०१३-२०१७ को अवधिमा क्रमशः १,१५,२६,२५ र ११ वटा गाविसमा **खासुयो** लागू गरिने छ । गुणस्तरयुक्त पानीको सुविधा सहित शतप्रतिशत जनतालाई लाभान्वित गराउने लक्ष्य यसरी पुरा गरिनेछ । सन् २०१५ मा २६ गाविस, सन् २०१६ मा २६ गाविस र २०१७ मा २६ गाविस/नगरमा सम्पूर्ण जनतालाई पानीको सुविधा पुर्याइने छ । गाविसका प्राथमिकता र कार्यक्रमका स्वरूप बारे परिशिष्ट २ मा उल्लेख गरिएको छ । जिल्लाका प्रत्येक गाविस र नगरपालिकामा अवस्थित खानेपानी प्रणालीले सुरक्षित पानी वितरण गर्न सक्नु भन्ने हेतुले आवश्यक जनशक्ति र प्रयोगशालाका उपकरण र रसायनहरू खरीद गर्ने कार्यमा डाले कोषको प्रयोग गर्न सकिने प्रावधान राखिने छ ।

१०.२ सरसफाइ

सन् २०१३ देखि शुरु भई सन् २०१५ सम्ममा क्रमशः २०,३१ र १८ वटा गाविस/नगरपालिकालाई **खुदिमु** क्षेत्र घोषणा गर्ने योजना रहेको छ । सन् २०१५ मा समग्र जिल्ला **खुदिमु** घोषित हुनेछ र **खुदिमु** पश्चात्का सरसफाइ अभियान कार्यक्रम लागू हुनेछ ।

तालिका २३ : गाविस र नगरपालिकामा खु.दि.मु. घोषणा हुँदा र खु.दि.मु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापहरू

कोशेढुङ्गाहरू	गा.वि.स. / नगरपालिका (वर्षको अन्त्य सम्म)				
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
गाविसहरूलाई खुल्ला दिसा मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने काम	२०	३०/१	१८		
गाविसहरूमा खु.दि.मु. क्षेत्र घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापहरू गर्ने	९	२९	५९/१	७७/१	७७/१

५८,२९५ घरधुरीमा (जिल्लाभरका घरधुरी करीब २/३) १४० विद्यालय र २५५ संस्थाहरूमा चर्पी निर्माण गरिने छ । त्यसैगरी महत्वपूर्ण सार्वजनिक स्थलहरूमा , हाट बजार, लोकमार्ग किनार, प्रमुख बजार क्षेत्र, मन्दिर आदिमा पनि शौचालय निर्माण गरिने छ । जिल्लाभित्र यस्ता सार्वजनिक शौचालयका अनुमानित संख्या ८९ रहने छन् ।

चर्पी निर्माणका लागि र समुदाय, गाविस तहसम्म **खुदिमु** घोषणा र यस पश्चात्को सरसफाइ अभियानका लागि तालिम प्राप्त **Trigerer** को ठूलो जमात नै आवश्यक पर्दछ । समुदाय, गाविस र जिल्ला स्तरमा **खुदिमु** घोषणा र पश्चात्का अभियानका लागि गरिने क्रियाकलापहरू र तिनलाई आवश्यक पर्ने तालिम प्राप्त जनशक्ति बारे तालिका २४ मा उल्लेख गरिएको छ । सरसफाइ तथा स्वच्छताबारे जागरण व्यक्तिगत तहसम्म फैलाउन आम संचारका माध्यमहरूलाई परिचालन गरिनेछ । त्यस्तै गरी जिल्लाभित्र उल्लेखनीय कार्य गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई पुरस्कार र प्रशंसा द्वारा सम्मान गर्ने प्रावधान राखी सरसफाइ तथा स्वच्छता प्रवर्द्धन कार्यलाई तीव्र गति दिइनेछ ।

तालिका २४ : सरसफाइ र स्वच्छता अभिवृद्धिका लागि गरिने क्रियाकलाप

क्र.सं.	क्रियाकलापहरू	इकाई	परिमाण
क.	चर्पी निर्माण (खु.दि.मु.क्षे. घोषणा क्रियाकलाप)		
१.	विद्यालय चर्पी (२ कोष्ठ, २ युरिनल सहितको १ चर्पी)	गोटा	१४०
२.	सार्वजनिक चर्पी (२ कोष्ठ, २ युरिनल सहितको १ चर्पी)	गोटा	८९
३.	साना कार्यलयका लागि संस्थागत चर्पी (२ कोष्ठ)	गोटा	७५
४.	साना कार्यलयका लागि संस्थागत चर्पी (१ कोष्ठ)	गोटा	७५

५.	इकोसान चर्पी (संस्थागत - २ कोष्ठ, २ युरिनल सहित)	गोटा	२१
६.	इकोसान चर्पी (२ युरिनल सहित)	गोटा	२१
७.	इकोसान चर्पी (१ युरिनल सहित)	गोटा	२८
८.	बायोग्यास प्लान्ट जडित चर्पी	गोटा	३५
९.	घरायसी चर्पी (पुरस्कार स्वरुप)	घरधुरीमा	५९८१५
ख.	खु.दि.मु. र खु.दि.मु. पश्चात्का क्रियाकलापका लागि जनसाधन विकास	जवान	५००
१.	जिल्लास्तरीय जनसाधनका लागि तालीम		
२.	गाँउस्तरीय जनसाधनका लागि तालीम	जवान	२३४
३.	समूदायस्तरीय जनसाधनका लागि तालीम	जवान	२०६५
४.	मिस्त्री तालीम र बजार श्रंखला	जवान	२३४
ग.	खु.दि.मु. र खु.दि.मु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापका लागि सरसफाइ		
१.	अभियान गाविसमा खु.दि.मु. क्रियाकलापका लागि समूदायको परिचालन	गाविस	६९
२.	नगरपालिकामा खुदिमु क्रियाकलापका लागि समूदायको परिचालन	नगरपालिका	१
३.	गाविसमा खुदिमु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापका लागि समूदायको परिचालन	गाविस	७७
४.	नगरपालिका खुदिमु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापका लागि समूदायको परिचालन	नगरपालिका	१
५.	चर्पी निर्माण र प्रवर्द्धनका सामाग्रीहरुका लागि सहयोग (टेवा)	गाविस	६९
६.	चर्पी निर्माण र प्रवर्द्धनका सामाग्रीहरुका लागि टेवा	नगरपालिका	१
घ.	पुरस्कार र कदर (खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छताको क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्ति वा संस्थालाई)	गाविस र नगरपालिका	७८

१०.३. ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन

जिल्लाको विशेष गरी भित्रि शहरी, अर्धशहरी र औद्योगिक क्षेत्रका ठोस तथा तरल फोहोरमैलाको स्थितिबारे एक अध्ययन गरिनेछ। यसको नतिजाको आधारमा जिल्ला ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना तयार गरिनेछ। जिल्लाका कुनै २ चुनिएका क्षेत्रमा ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन संग सम्बन्धित क्रियाकलापहरु संचालन गरिनेछ। यसै क्रममा नेपाल बाहिरका प्रविधिहरु यहाँ उपयुक्त हुन्छ या हुन्न भनी प्रयोगात्मक परीक्षण गरिने छ। यो अध्ययन २०१४ मा जिखासस्वसस द्वारा गरिने योजना छ।

१०.४. जलवायु परिवर्तनसंग अनुकूलन

सन् २०१३ मा शुरु गरी २०१५ सम्ममा सम्पूर्ण गाविसमा “सामुदायिक अनुकूलन कार्य योजना (CAPA)” तयार हुनेछन्। जिल्लामा “स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना” तयार भइसकेको छ “साअकायो” तयार पार्न निर्देशिका र आवश्यक जनशक्ति जस्ता प्रारम्भिक कार्यहरु धेरै गर्नुपर्ने भएकोले सीमित संख्यामा मात्र गाविसहरुलाई “साअकायो” बनाउन दिने लक्ष्य रहेको छ। “साअकायो” को तयारी सन् २०१३ देखि शुरु गरी सन् २०१६ मा सम्म गरिनेछ। क्रमशः ६, ३०, ३० र १२ वडा गाविसहरुले “साअकायो” तयार गर्नेछन्।

१०.५. आय आर्जन

खानेपानीको सुविधा प्राप्त भई बचत हुने समय र सरसफाइ तथा स्वच्छता कार्यकलापहरुबाट हुने स्वस्थपनलाई आय आर्जन तर्फ उपयोग गरिनु पर्छ । यस कार्यमा महिला, गरिब तथा उपेक्षित वर्गमा केन्द्रित गरिनु पर्छ । यसो गर्न महिला विकास अधिकारी, गरिवी निवारण आयोग तथा सहकारीहरुको सहयोगमा एक संयन्त्र बन्नु पर्छ । वित्तीय संस्था, सीप विकास तालिम गर्ने तथा बजार प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा संलग्न संस्थाहरूसंग पनि यस सन्दर्भमा सहकार्य गरिनेछ ।

तालिका २५ : गाविस / नगरपालिका स्तरीय योजनाको तर्जुमा र अध्यावधिकरण (चरणगत)

क्र.सं.	क्रियाकलापहरु	इकाइ	परिमाण
१	क्षमता अभिवृद्धि	जवान	१४१४
२	प्रवर्द्धन तथा सम्बन्ध - स्थापना	गाविस र नगरपालिका	७८

१०.६. गाविस स्तरमा योजना तर्जुमा

गाविसहरुमा वा नगरपालिकामा खासस्व सम्बन्धी क्रियाकलापहरु संचालन गर्दाको पहिलो पाइला भनेको गाविस/नगरपालिकाको खासस्व योजना तयार गर्नु हो । एकरूपताको लागि गा/नपा खासस्व योजना तयार गर्ने निर्देशिका भने जिखासस्वससले तयार गरिदिनेछ । गाखासस्वससलाई यस्तो योजना तयार गर्ने क्रममा स्थानीय गैह्र सरकारी संस्थाले सघाउ पुऱ्याउँछन् । गाखासस्वसस/नपाखासस्वससलाई सघाउ पुऱ्याउने गैससलाई पनि परिचालन गर्दा तिनको क्षमतालाई उचित मूल्यांकन गरिनु पर्छ । जिखासस्वससले गैससका लागि अभिमुखिकरण गोष्ठी संचालन गर्नेछ । सन् २०१३ देखि नै गाविस/नगरपालिकाले खासस्व योजना तर्जुमा गर्नेछन् । यो योजना ३ अवधिमा बाँडिएका छन् -शुरु २०१३ बाट र अन्त्य २०१५ मा । २०१३ मा २३ गाविस, २०१४ मा ३१ र २०१५ मा २३ गाविसमा गाँउ खासस्व योजना बन्ने छन् । त्यसै गरी “साअकायो” बनाउने कार्य २०१३ मा शुरु भई २०१६ सम्ममा सम्पूर्ण गाविसले बनाउने छन् । विगतमा बनेका गाँउ खासस्व योजना २०१४ देखि अध्यावधिक गरिनेछ । २०१३ र त्यस पछि बनेका योजनाहरु भने ३/३ वर्षको फरकमा अध्यावधिक गरिदै जाने छ ।

कुन गाविस/नगरपालिकामा कहिले योजना तर्जुमा गर्ने हो भन्ने कुराको चरणबद्धता भने composite index को प्राथमिकता (जुन परिशिष्ट २ दिइएको छ) अनुसार तोकिएको छ ।

तालिका : २६ : गाविस / नगरपालिका स्तरीय योजनाको तर्जुमा र अध्यावधिकरण (चरणगत)

क्रियाकलापहरु	गाविस/न.पा. (वर्षको अन्त्यसम्म)				
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
१. गाउँस्तरीय खा.स.स्व. र नगरपालिका स्तरीय खा.स.स्व. योजना तर्जुमा	१५	३०/१	२३	-	-
२. गाउँ / नगरपालिका स्तरीय खा.स.स्व. योजनाको समीक्षा तथा अध्यावधिकरण	-	९	-	-	७७/१
३. सामूदायीक अनुकूलन कार्ययोजनाको(CAPA) तयारी	५/१	३०	३०	१५	-

१०.७. संस्थागत विकास

विभिन्न समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र योजना अनुसारका कार्यक्रमहरु संचालनमा देखिएका कमी कमजोरी वा प्रगति समीक्षा गर्न, विभिन्न क्रियाकलापहरुलाई लक्ष प्राप्तीको दिशामा प्रवाहित गर्न नियमित रुपमा तालिम/गोष्ठी/कार्यशाला आदिको आयोजना गरिनेछ । एक गाविसबाट अर्को गाविसमा अवलोकन भ्रमण (उत्तम केसहरुबारे जान्न सुन्नका लागि) गराइने यस्ता कार्यक्रमहरुमा सहभागी हुनेहरुको अनुमानित संख्या तालिका २७ मा दिइएको छ ।

तालिका २७ : संस्थागत तहमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम

क्र.सं.	क्षमता अभिवृद्धि तालीम	जवान
१	गा.खा.स.स्व.स.स.का लागि	१५४०
२	न.पा.खा.स.स्व.स.स.का लागि	२५
३	जिल्ला खा.स.स्व.स.स.का लागि	१५०

१०.८. जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता रणनीतिक योजनाको समन्वय, अनुगमन र अध्यावधिकरण

प्रगति समीक्षा र समस्याहरु बारे छलफल गर्न प्रत्येक ३/३ महिनामा समन्वय बैठक संचालन गरिनेछ । त्यसै गरी खासस्व क्षेत्रका सरोकारवालाहरु बीच श्रोतको कमी पुरा गर्ने हेतुले र कार्यक्रमहरु बीच समन्वय ल्याउने उद्देश्यले ६/६ महिनामा गोष्ठी संचालन गरिनेछन् । वर्ष वर्ष दिनमा एक पटक बहु-सरोकारवाला, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, संचारकर्मीहरु अन्य क्षेत्रको प्रगति समीक्षा गर्न र आगामी अवधिका लागि योजना अध्यावधिक गर्न बैठक/गोष्ठी आयोजना गरिने छ, तालिका २८ ।

तालिका २८ : जिल्ला खासस्व रणनीतिक योजनाको समन्वय र अध्यावधिकरण

क्र.सं.	क्रियाकलाप	पटक
१	खा.स.स्व.का सदस्य बीच समन्वय - बैठक (त्रैमासिक)	१५
२	कार्ययोजनाका लागि लगानी एकीकृत गर्न गोष्ठी (६ महीनामा)	१०
३	कार्ययोजनाको समीक्षा र अध्यावधिकरण (वार्षिक)	४

११.१. स्रोत विश्लेषण

११.१. आवश्यक कोष र सामग्री/तालिम/गोष्ठी/अध्ययन/पुरस्कारहरुको ऐकिक दररेट

आवश्यक कोषको अनुमान जिल्लामा पाइने सामग्री र जनशक्तिको चलन चल्तीको वर्तमान दरलाई आधार मानी गरिएको छ । योजना गरिएका क्रियाकलापलाई आवश्यक रकमको अनुमान गर्दा ऐकिक दररेट तालिका २९ मा दिइएको छ । सन् २०१३-२०१७ सम्मका क्रियाकलापलाई चाहिने रकमको लागत अनुमानको हिसाब गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको जुन २०१२ को मुद्रास्फीति दर ९.९५% लाई पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै जनसंख्या प्रक्षेपण गर्दा जिल्लाको २०११ को जनसंख्या बृद्धिदर १.८७% लाई आधार मानिएको छ । यसरी बृद्धि भएको जनसंख्यालाई ध्यानमा राखेर सेवा र सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ ।

तालिका २९ : क्रियाकलापका लागि जनशक्ति र सामग्रीका इकाइ दर रेट

क्र.स.	विवरण	अनुमानित लागत (रु प्रतिव्यक्ति)
क.	स्कीमका प्रकार (खानेपानी प्रणाली)	
१.	ग्राभिटी	५,०००
२.	ठूला पम्पीङ्ग (ओभरहेड)	४,०००
३.	मझौला पम्पीङ्ग (ओभरहेड)	५,०००
४.	साना पम्पीङ्ग (ओभरहेड)	७,०००
५.	अति साना पम्पीङ्ग (ओभरहेड)	८,०००
६.	कम गहिराइको चापाकल	१,५००
७.	इनार	३,०००
८.	सामुदायीक स्तरका आर्सेनिक बायोस्याण्ड फिल्टर	२,०००
ख.	ठूला मर्मत कार्य (खानेपानी प्रणालीका)	
१.	ग्राभिटी	२,०००
२.	ठूला पम्पीङ्ग ओभरहेड	२,०००
३.	मझौला पम्पीङ्ग ओभरहेड	२,०००
४.	साना पम्पीङ्ग ओभरहेड	२,०००
५.	अतिसाना पम्पीङ्ग ओभरहेड	२,०००
६.	कम गहिराइका चापाकल	५,०००
७.	इनार	१,५००
८.	सामुदायीक स्तरका आर्सेनिक बायोस्याण्ड फिल्टर	१,०००
ग.	खानेपानी प्रणालीको पुनः निर्माण कार्य	
१.	ग्राभिटी	३,५००
२.	ठूला पम्पीङ्ग ओभरहेड	२,५००
३.	मझौला पम्पीङ्ग ओभरहेड	३,०००
४.	साना पम्पीङ्ग ओभरहेड	३,५००
५.	अतिसाना पम्पीङ्ग ओभरहेड	४,५००
६.	कमगहिराइ पम्पीङ्ग ओभरहेड	१,५००
७.	इनार	२,०००
८.	सामुदायीक स्तरका आर्सेनिक बायोस्याण्ड फिल्टर	१,५००
घ.	चर्पी निर्माण तथा प्रवर्द्धन कार्य	
१.	२ कोष्ठ र २ युरिजल भएको विद्यालय चर्पी	३,००,०००
२.	२ कोष्ठ र २ युरिजल भएको सार्वजनिक चर्पी	३,००,०००
३.	कार्यलयका लागि २ कोष्ठ भएको संस्थागत चर्पी	१,५०,०००
४.	कार्यलयका लागि १ कोष्ठ भएको संस्थागत चर्पी	१,००,०००
५.	इकोसान चर्पी (२ कोष्ठ, २ युरिनल भएको) संस्थाहरुका लागि	३,२५,०००
६.	२ युरिनल भएको इकोसान चर्पी	७०,०००
७.	१ युरिनल भएको इकोसान चर्पी	४५,०००
८.	वायोग्यास जडित चर्पी	४०,०००
९.	गविसलाई खु.दि.मु. क्षेत्र घोषणा गर्न घरघरमा चर्पी निर्माण गर्न नगद पुरस्कार	१,०००/घरधुरी
ङ.	जनसाधन विकास-खु.दि.मु. क्षेत्र घोषणासंग सम्बन्धित तालिमहरु	
१.	जिल्ला स्तरमा गरिने	१,०००
२.	गा.वि.स. स्तरमा गरिने	१,०००
३.	समुदाय स्तरमा गरिने	५,०००
४.	मिस्त्री तालिम र बजार श्रृंखला	१,०००

च.	खु.दि.मु. र खु.दि.मु. पश्चात्का सरसफाइ अभियान गाविसमा	२,५०,००० प्रति गाविस
१.	नगरपालिकामा	७,५०,००० प्रति नगरपालिका
२.	खु.दि.मु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलाप (गाविसमा)	३,००,००० प्रति गाविस
३.	खु.दि.मु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलाप (नगरपालिका)	६,००,००० प्रति नगरपालिका
४.	गाविसलाई सामाग्रीहरुद्वारा टेवा	१,००,००० प्रति गाविस
५.	नगरपालिकालाई सामाग्रीहरुद्वारा टेवा	२,००,००० प्रति नगरपालिका
ज.	खानेपानी सुरक्षा योजना	२,००,००० प्रति गाविस
१.	खा.सु.यो. लागू गर्न खानेपानी प्रणालीमा भौतिक सुधार	१,००,००० प्रति
२.	गाउँ तथा नगरमा खापासुयो कार्यान्वयन	गाविस/न.पा.
३.	गाविस तथा नगरपालिकामा खापासुयोको अनुगमन गर्न डाले कोषको स्थापना	१,००,००० प्रति
४.	गाविस र नपा.मा प्रयोगशाला र सामग्रीद्वारा टेवा	५०,००० प्रति गाविस/न.पा.
५.	खानेपानी गुणस्तर अनुगमन तथा परीक्षण	६० प्रति नमूना
झ.	वतावरण तथा जलवायु परिवर्तन	
१.	ग्राभिटी फ्लो प्रणालीका स्रोत क्षेत्र संरक्षण	५०,००० प्रति स्कीम
२.	CAPA को तयारी	५०,००० प्रति गाविस/न.पा.
३.	जिल्लाभिन्न भूमिगत पानी प्रदूषण हुने, पानीको सतह घट्ने जस्ता जोखिमको अध्ययन र यस्तो जोखिम न्यूनिकरण गर्न वा अनुकूल हुन, जिल्ला भूमिगत पानी प्रयोग सम्बन्धी नीति तर्जुमा	७,००,००० प्रति अध्ययन
ञ.	पैरवीका लागि क्षमता अभिवृद्धि र खा.स.स्व. रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन	५००
१.	कार्यान्वयन	५००
२.	गा.वि.स.स्व.स.स.को क्षमता अभिवृद्धि	१०००
३.	न.खा.स.स्व.स.स.को क्षमता अभिवृद्धि	६००
४.	जि.खा.स.स्व.स.स.को क्षमता अभिवृद्धि	१०००
५.	जिल्ला स्तरमा हुने बैठक/छलफल तथा गोष्ठी मिस्त्री तालीम	
ट.	आय आर्जन	५००
१.	क्षमता अभिवृद्धि	१,००,००० प्रति गाविस/
२.	प्रवर्द्धन तथा सम्बन्ध विस्तार	न.पा.
ठ.	अन्य (व्यक्ति/संस्था आदिलाई कदर तथा पुरस्कार)	
१.	खानेपानी सरसफाइ र स्वच्छताको क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्ति वा संस्थालाई कदर तथा पुरस्कार	६०,०००/ जिल्ला

११.२. कोषको प्रक्षेपण

सन् २०१५ सम्म जिल्लालाई खुदिमु घोषणा गर्ने र २०१७ सम्म सम्पूर्ण जिल्लाबासीलाई खानेपानीको सेवा र सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष प्राप्तिका लागि आवश्यक क्रियाकलापहरु संचालन गर्न चाहिने रकमका आधारमा आवश्यक कोषको प्रक्षेपण गरिएको छ। यो प्रक्षेपणमा २०१३ देखि २०१५ सम्म आवश्यक रकम बढी देखिन्छ; खुदिमु घोषणा गर्ने लक्ष्यका कारण। त्यसपछिका वर्ष २०१६ र २०१७ मा भने सापेक्षिक रुपमा थोरै रकम भए पुग्ने देखिन्छ। सन् २०१७ को लक्ष्य हासिल गर्न (२०१५ को खुदिमु घोषणा समेत गरी) जिल्लालाई रु १,७६७,४७१,००० (एक अरब छयत्तर करोड चौहत्तर लाख एक हजार) आवश्यक देखिन्छ। प्रत्येक वर्ष चाहिने रकम तालिका ३० मा दिइएको छ।

तालिका ३० : आवश्यक वार्षिक रकम

वर्ष	अनुमानित रकम (रु हजारमा)
२०१३	१८६,६२१
२०१४	३८६,९६१
२०१५	४४३,५३५
२०१६	४७७,७४५
२०१७	२७२,६०९
जम्मा	१,७६७,४७१

कार्यक्रमहरूलाई आवश्यक रकमको विश्लेषण गर्दा ७४% रकम नयाँ खानेपानी प्रणाली निर्माण गर्न र मौजूदा पुराना प्रणालीको पुनः निर्माण गर्न (घरायसी, विद्यालय तथा संस्थाहरूका लागि) खर्च लाग्ने देखिन्छ। **खुदिमु** घोषणाका लागि गरिने क्रियाकलापमा १३% रकम खर्च हुने अनुमान छ, तालिका ३१।

तालिका ३१ : योजना गरिएका कार्यक्रम-गत आवश्यक रकम

क्र. सं.	क्रियाकलाप	जम्मा ५ वर्षको बजेट (२०१३-२०१७)		प्रक्षेपित बजेट रकम (वर्षमा रु हजारमा)				
		रु हजारमा	प्रतिशत	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
१	ग्रा. तथा न.पा. खा.स.स्व. योजना तर्जुमा तथा अध्यावधिकरण	१४,७७७	०.८	३,१५०	५,७३४	३,७९३		२,१००
२	नयाँ खानेपानी प्रणाली निर्माण	६०१६८९	३४.०	५१२४५	१२३२१९	१५१६०१	१७९९६८	९५६५६
३	मौजूदा खानेपानी प्रणालीमा ठूलो मर्मत कार्य	६४४६५३	३६.५	५४९०५८६	१३२०२१	१६२४२१	१९२८१६	१०२४८९
४	मौजूदा खानेपानी प्रणालीमा सुधार	२१८६२	१.२	४०५०	४४५३	४४५३	४४५३	४४५३
५	विद्यालय तथा अन्य संस्थामा खानेपानी प्रणालीको स्थापना (निर्माण)	७२८६	०.४	१३५०	१४८४	१४८४	१४८४	१४८४
६	विद्यालय तथा अन्य संस्थाका खानेपानी प्रणालीको पुननिर्माण	१७४९२	१.०	३२४०	३५६३	३५६३	३५६३	३५६३
७	चर्पी निर्माण	१७२६५२	९.८	३७००७.४२	५३१००	३९३११	२१६१७	२१६१७
८	खु.दि.मु.क्षे. घोषणा र खु.दि.मु. घोषणा पश्चात्का क्रियाकलापका लागि जनसाधन विकास	२१५६	०.१	४००.१	४३९	४३९	४३९	४३९

९.	तालीम प्राप्त जनसाधनका लागि पारिश्रमिक र चर्पी निर्माणका सामग्रीको व्यवस्था	५२३७३	३.०	१२९१०	१४१९५	१३८०५	६८७८	४५८५
१०.	दीर्घकालीन आर्सेनिक न्यूनिकरण	१४६७८२	८.३	१२४५३.७५	३०४९७	२६८४३	४३७३९	२३२४९
११.	खानेपानी सुरक्षा योजना कार्यान्वयन	४०८३४	२.३	७४४.१२	८१८१	१४३१८	१२२७३	५३१८
१२.	ठोस तथा तरल फोहोरको व्यवस्थापन	११७६५	०.७	०	७७०	४३९८	४३९८	२१९९
१३.	जलवायु परिवर्तन अनुकूलन	१६२२७	०.९	२११०	५८३८	३६३९	२६५०	१९९०
१४.	आय आर्जन	९१८१	०.५	१७०१.४	१८७०	१८७०	१८७०	१८७०
१५.	संस्थागत विकास (तालीम, गोष्ठी, भ्रमण जि/न.पा./गाविसका खा.स.स्व.स.का सदस्यहरुका निम्ति)	१००७	०.१	१८६.५	२०५	२०५	२०५	२०५
१६.	पैरवी, अनुगमन र अध्यावधिकरण (जिखा.स.स्व.रणनीतिक योजनाको)	१६८२	०.१	२३०	३६३	३६३	३६३	३६३
१७.	बदर र पुरस्कार	५,०५२	०.३	९३६	१०२९	१०२९	१०२९	१०२९
	जम्मा (जिल्लाको बजेट रकम))	१७६७४७१	१००	१८६६२१	३८६९६१	४४३५३५	४७७७४५	२७२६०९

११.३. जिल्ला भित्र खासस्व मा सक्रिय संस्थाहरु

कपिलबस्तु जिल्लामा खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छताको क्षेत्रमा सक्रिय सरकारी संस्थाहरु खानेपानी तथा सरसफाइ सब डिभिजन कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय हुन् । गरिबी निवारण आयोग, युनिसेफ, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना-पश्चिम नेपाल जस्ता संस्थाहरुले पनि यो क्षेत्रमा महत्वपूर्ण सहयोग गरिरहेका छन् । माथि उल्लेखित सबै संस्थाहरु (युनिसेफ बाहेक) जिल्लाका ७७ गाविस र १ नगरपालिकामा सक्रिय छन् । युनिसेफले भने चुनिएका ७ गाविसमा मात्रै सरसफाइ र स्वच्छता प्रवर्द्धनका लागि सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । **ग्राखासआ-प.ने.** फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा जिविस मार्फत् विगत ४ वर्षदेखि सक्रिय रहेको छ । गरिबी निवारण कोष ले जिल्लाभित्रको गरिब वर्गलाई केन्द्रित गरी कार्य गरिरहेको छ । जिल्लामा भएका प्रमुख क्रियाकलाप र लाभान्वित जनसंख्या तालिका ३२ मा दिइएको छ ।

तालिका ३२ : जिल्ला भित्र खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छताको क्षेत्रको विकासमा सक्रिय संस्थाहरु

क्र.सं.	संस्थाको नाम	काम गरिरहेका गा.वि.स.को संख्या	मुख्य क्रियाकलाप
१.	जिविस/ जिप्रा.का. (ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना - पश्चिम नेपाल समेत)	७७ गाविस र १ नगरपालिका	..... खानेपानी; आर्सेनिक न्यूनिकरण, पा.गु.अ.;
२.	खानेपानी तथा सरसफाइ डिभिजन कार्यालय	७७ गाविस र १ नगरपालिका	खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता
३.	युनिसेफ	७ गाविस	स्वच्छता र सरसफाइ
४.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	७७ गाविस र १ नगरपालिका	विद्यालयको खासस्व
५.	जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय	७७ गाविस र १ नगरपालिका	स्वस
६.	गरिवी निवारण कोष	७७ गाविस र १ नगरपालिका	खासस्व
७.	ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति	७७ गाविस र १ नगरपालिका	खासस्व
	वार्षिक बजेट (रु हजारमा)		

११.४. रकमको स्रोत र कमी

जम्मा आवश्यक रकम रु १ अरब ७६.७ करोड मध्ये चौथाई भन्दा अलि कम (२०.६%) रकम जिल्ला भित्रै बाट गाविस/नगरपालिकाबाट(४.३%) र उपभोक्ताहरुबाट नगद र जीन्सी गरी (१६.३%) उठ्ने अनुमान छ। बाँकी ७५ % भन्दा बढी रकम **खाससडिका, जिविस, जिशिका, जिसस्वाका** तथा क्षेत्रमा सक्रिय अन्य संस्थाहरु युनिसेफ, **गनिको, फण्डबोर्ड** जस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ/संस्थाबाट प्राप्त गरिनेछ, तालिका ३३।

तालिका ३३ : क्षेत्रका संस्थाहरुबाट अपेक्षा गरिएको योगदान

स्रोत	वार्षिक बजेट रु हजारमा					जम्मा	प्रतिशत	
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	१०२७			
गाविस/न.पा.	६७४८	१५८४३	१९१९९	२२१४१	१२१०९	७६०३९	४.३	
उपभोक्त	नगद	१२७२	२९५२	३६०४	४२६०	२३०९	१४३९५	०.८
	जिन्सी	२४१७७	५६०९५	६८४६९	८०८४४	४३८७०	२७३५५५	१५.५
सहयोगी संस्था	१५४४२४	३१२०७१	३५२२६३	३७०४००	२१४३२२	१४०३४७९	७९.३	
जम्मा	१८६६२१	३८६९६१	४४३५३५	४७७७४५	२७२६०९	१७६७४७१		
प्रतिशत	१०.५	२१.९	२५.१	२७.०	१५.४			

क्षेत्रका सरोकारवालाहरुले प्रतिवर्ष १२% का दरले पूंजीगत बजेट बृद्धि गरेको तथ्यलाई विचार गर्दा जिल्लामा योजना अनुसारका कार्यक्रमहरु संचालन गर्न ६०% बजेट उपलब्ध हुने र ४०% (रु५५.२ करोड नपुग (कमी) हुने देखिन्छ। यो कमी पुरा गर्न **जिखासस्वससले** सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ। जिल्ला **खासस्व** रणनीतिक योजना अनुसारको क्रियाकलापहरु संचालन गर्न सरोकारवालाहरुलाई अधिकतम बजेट विनियोजन गर्न अभिप्रेरित गर्ने र केन्द्रिय सरकारलाई यो क्षेत्रमा आफ्नै आन्तरिक स्रोत वा वाह्य स्रोत बाट (द्विपक्षीय, अन्तराष्ट्रिय दातृनिकाय, जो यो क्षेत्रमा सक्रिय छन्) बजेट विनियोजनका लागि दवाव दिने कार्य **जिखासस्वससले** गर्नु पर्ने देखिन्छ।

तालिका ३४ : क्षेत्रगत संस्थाहरुबाट अपेक्षा गरिएको योगदान

स्रोत	वार्षिक बजेट, रु हजारमा					जम्मा
	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	
सहयोगी संस्थाबाट आवश्यक रकम	१५४४२४	३१२०७१	३५२२६३	३७०४००	२१४३२२	१४०३४७५
मौजुदा बजेट निकासको गति (सहयोगी संस्थाहरुबाट)	१३४०००	१५००८०	१६८०९०	१८८२६०	२१०८५२	८५१२८२
नपुग रकम	(२०४२४)	(१६१९९१)	(१८४१७३)	(१८२१३९)	(३४७०)	(५५२१९७)
नपुग प्रतिशत	-१३.२	-५१.९	-५२.३	-४९.२	-१.६	

१२. स्वीकृति र पैरवी

जिखासस्वरयो जिल्लास्तरीय आधिकारिक रणनीति हो, जुन जिल्ला परिषद्बाट पास गरिएको छ। यो आधिकारिक रणनीतिक दस्तावेज, भएकोले यसको पालना जिल्लामा सक्रिय सबै सरोकारवालाहरुले गर्नु पर्छ। यो कार्यान्वयन गराउने काम पनि जिल्ला परिषद्ले गर्दछ। **जिखासस्वससले** सर्वप्रथम सबै बहु-सरोकारवाला, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, गाविस सचिवहरु, **गाखासस्वससका** सदस्यहरु सबैलाई निमन्त्रणा गरी एक गोष्ठी आयोजना गरिनु पर्छ। यसै गोष्ठीमा **जिखासस्वरयो** वारे सबैलाई जानकारी दिनु पर्छ। यसपछि प्रत्येक ६/६ महिनामा समन्वय बैठक तथा गोष्ठी गरी प्रगति समीक्षा, समस्या समाधान र सहयोगवारे छलफल गरिनु पर्छ। अन्तिममा सम्पूर्ण सम्बन्धित सरोकारवालाहरुलाई **जिखासस्वरयो** नै पालना गर्ने तर्फ सचेत तुल्याउनु पर्छ। योजना गरिएका कार्यक्रमका लागि उपलब्ध रकम र आवश्यक पर्ने रकम बीचको भिन्नता धेरै भएकोले **जिखासस्वससले** नपुग रकम जुटाउन, विशेषगरी केन्द्रीय सरकार र बहु/द्विपक्षिय दातृनिकायहरुलाई यस क्षेत्रमा सहयोग अभिवृद्धि गर्न गराउनका लागि ठूलो प्रयास गर्नु पर्छ।

१३. योजना कार्यान्वयन

जिल्ला खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिले **खासस्व** क्षेत्रका सरोकारवालाहरुले **जिखासस्वरयो** अनुरूप कार्यक्रम, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको भावना र ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ रणनीति २००४ का निर्देशित सिद्धान्त अनुसार कार्यान्वयन गरेका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने जिम्मा बोकेको छ।

१४. अनुगमन र योजनाको अध्यावधिकरण

जिल्ला र गाविस तहमा अनुगमन प्रणाली स्थापना गरिने छ। जिल्लामा संचालित **खासस्व** क्रियाकलापहरुको आवधिक अनुगमन गर्ने कार्य **जिखासस्वसस** अन्तरगतको Core Team (मूल समूह) ले गर्दछ। गाविसमा **गाखासस्वससले** अनुगमन टोली बनाउने छ। यस्तो टोलीमा गा/नपाखासस्वससका सदस्य, विद्यालय शिक्षक, राजनैतिक प्रतिनिधि, समाजका मान्यजन सदस्य हुन सक्छन्। योजना अनुसारका क्रियाकलापहरुको अनुगमन **जिखासस्वसस** र गा/नपाखासस्वससको तर्फबाट गर्ने जिम्मा यीनै टोलीलाई दिइएको छ। अनुगमनका लागि वस्तुगत नतिजा र प्रकृयागत सूचकहरु निर्धारण गरिने छ। अनुगमन टोलीले अनुगमन कार्यमा उपभोक्ता, उपभोक्ता समिति र कार्यक्रमलाई सहयोग/सहजीकरण गर्ने संथाका प्रतिनिधि समेतलाई संलग्न गराइने छ।

योजनाको पुनरावलोकन र अध्यावधिकरण

गाविस र जिल्ला तहमा प्रत्येक वर्षको अन्त्यतिर योजनाको पुनरावलोकन गर्ने जिम्मा **जिखासस्वससको** हुने छ। योजना अनुसार कार्यक्रम संचालन गर्दा देखिएको लक्ष्य र प्रगति समीक्षा, समस्या र समाधान, योजनाका २०१५ सम्मको **खुदिमु** घोषणा गर्ने लक्ष्य र २०१७ को सम्पूर्ण जनतालाई खानेपानी सेवा र सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्तीमा असर नपर्ने गरी आवधिक लक्ष्य र कार्यक्रममा हेरफेर जस्ता विषयहरुमा छलफल गरिन्छ।

१५. संस्थागत संरचना र श्रोत व्यवस्थापन

जिल्लामा खासस्व क्षेत्रमा योजना तर्जुमा, कार्यक्रम, समन्वय, अनुगमन र पैरवी गर्ने काम जिखासस्वससको हो भने यी नै काम गाविसमा गाखासस्वसस को र नगरपालिकामा नपाखासस्वसस को हुनेछन् । जिखासस्वसस, गाखासस्वसस र नपाखासस्वससका कार्यालयको स्वरूप भने सरसफाइ गुरु योजना २०११ बमोजिम हुने छ । यी समन्वय समितिका काम र कर्तव्य (रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा) निम्न लिखित हुने छन् :

जिखासस्वसस

- जिखासस्वरयो तयार गर्ने र जिल्ला परिषद्बाट पारित गराउने
- गाउँ र नगरलाई आ-आफ्नो रणनीतिक योजना तयार गर्न सहयोग, समन्वय गर्ने
- गाउँ र नगरमा संचालित खासस्व क्रियाकलापहरुको अनुगमन गर्ने
- जिल्ला खासस्व कोष स्थापना र संचालन गर्ने
- जिल्ला खासस्व कोषबाट गाविस र नगरपालिकालाई खुदिमु घोषणा गर्ने र सम्पूर्ण जनतालाई खानेपानी सेवा र सरसफाइ सुविधा उपलब्ध गराउने लक्ष्य प्राप्तीमा अभिप्रेरित गर्दै रकम सहयोग गर्ने
- गाविस र नगरपालिकामा संचालित खासस्व कार्यक्रमको पुनरावलोकनका लागि बैठक/गोष्ठी नियमित रूपमा आयोजन गर्ने
- ६/६ महिनामा जिखासस्वरयो को पुनरावलोकन गर्न बैठक/गोष्ठी आयोजना गर्ने
- खासस्व क्षेत्रमा कार्यरत सबै सरोकारवालाहरुको सहमतीमा अनुगमन योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने
- खासस्व क्षेत्रमा नीजि क्षेत्रलाई संलग्न गर्न गराउन उपयुक्त वातावरण बनाउन सहयोग गर्ने
- जिल्ला खासस्व सम्बन्धी श्रोत केन्द्र स्थापना गर्ने र तथ्यांकहरु र जिल्ला तहमा गति सरसफाइ कोषबाट भएका खर्चको नियमित तवरले सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने
- खासस्व योजना कार्यान्वयन निम्ति नागरिक समाजमा सरोकारवाला र बाह्य दातृनिकाय बीच हार्दिक सम्बन्ध बनाउँदै सहयोग प्राप्त गर्ने
- खासस्व सम्बन्धी सूचनाहरु आयसमा आदान प्रदान गर्न क्षेत्रीय र राष्ट्रिय खासस्वसस संग समन्वय र सहयोग कायम राख्ने
- खासस्व योजना कार्यान्वयनका लागि सरोकारवालासंग उपलब्ध श्रोतहरुको लेखाजोखा र विश्लेषण गर्ने

गा/नपाखासस्वसस

- गाँउ/नगर खासस्व योजना/बजेट, कार्ययोजना र जिम्मेदारी सहित तर्जुमा र अध्यावधिक गर्ने र गाँउ परिषद्/नगर परिषद्बाट पारित गर्ने
- खासस्व का सवालहरु, कार्यान्वयनमा देखा पर्ने सक्ने बाधाअड्चन हटाउने रणनीति बारे विवेचना/विश्लेषण गर्ने
- अनुगमन टोली गठन गरी अनुगमन गर्ने, विद्यालय र समुदायलाई प्राविधिक टेवा प्रदान गर्ने
- कार्यान्वयन अवधि र अनुगमनका बेला समीक्षा गोष्ठी आयोजन गर्ने
- जिखासस्वसस संग समन्वय र सहयोग कायम राख्ने
- योजनामा उल्लेखित कार्यकलापहरु प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न आवश्यक स्रोत/जनशक्ति जुटाउन प्रयास गर्ने
- प्रत्येक ३/३ महिनामा प्रगति समीक्षाका लागि गोष्ठी आयोजना गर्ने

१५.१ जिल्ला मूल समूह र खासस्व एकाइ

कार्यक्रम व्यवस्थापनको जिम्मेदारी जिखासस्वसस अन्तर्गत गठीत मूल समूहले लिने छ । खासस्व कार्यक्रमको लागि एक एकाइ यसै समूहको सुपरिवेक्षणमा जिबिस अन्तर्गत गठन गरिने छ । त्यसै गरी आवश्यकता अनुसार

गा/नपा खासस्वससद्वारा खासस्व एकाइ गाविस र नगरपालिकामा गठन गरिने छ । समन्वय समितिहरूले आफ्ना काम कर्तव्य प्रभावकारी र दक्षतापूर्वक सम्पन्न गर्न सक्नु भन्ने हेतुले जिल्ला, गाविस र नगर स्तरमा क्षमता अभिवृद्धि गरिने छ । यसका निम्ती तालीम, गोष्ठी, कार्याशाला, अध्ययन भ्रमण जस्ता कार्यक्रमहरू समन्वय समितिका सदस्य तथा कर्मचारीहरूलाई लक्षित गरी संचालन गरिने छ ।

१५.२ सरसफाइ डाले कोष

जिल्ला स्तरमा खासस्व कोष खडा गरिन्छ, जहाँ विभिन्न संघसंस्था तथा व्यक्तिहरूले सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी क्रियाकलापलाई छुट्टाइएको बजेट रकम जम्मा गरिन्छ । यस्तो कोषको संचालन जिखासस्वससले तोकिएको विधि अनुसार हुने छ । हालसम्म मौजुदा नीति तथा नियमहरू यस दिशातर्फ मेल खाएको देखिदैन । यद्यपी, यस्तो कोष खडा नहुन्जेल सम्पूर्ण कार्यक्रमहरू (विभिन्न सरोकारवालाद्वारा संचालित) एकै छतमूनि ल्याई संचालन गरिन्छन् । यस्तै पद्धति सरकारको आर्थिक नियम अनुसार गाविस, नगरपालिका र विद्यालय स्तरमा पनि लागू हुने छन् । कार्यक्रममा वित्तिय पारदर्शिता होस भन्ने हेतुले हासील गरेको प्रगति र खर्च-आम्दानी सार्वजनिक गरिने छ ।

जिल्लाका सरोकारवालाहरूसंग उपलब्ध रकम र प्रक्षेपित आवश्यक पर्ने रकम बीच ठूलो अन्तर (रु५५.२ करोड नपुग (कमी) हुने देखिन्छ । त्यसैले उपलब्ध स्रोतको अधिकतम उपयोगका अलावा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतको परिचालन पनि उत्तिकै जरुरी छ । खासस्व क्षेत्रको विकासमा समर्पित नायकहरूले विशेष गरी जिखासस्वससका सदस्यहरूले जिखासस्वरयो लाई भजाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतबाट रकम प्राप्त गर्ने तर्फ सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ । त्यत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका गाखासस्वसस र नपाखासस्वसस ले जिल्ला तथा केन्द्रबाट स्रोत जुटाउने र उपलब्ध स्रोतको प्रवाहलाई खासस्व कार्यक्रममा निर्दिष्ट गर्ने तर्फ निर्वाह गर्नु पर्छ ।

१५.३ सरोकारवालाहरूको भूमिका जिम्मेवारी

जिखासस्वरयो को कार्यान्वयनका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका र जिम्मेवारी निम्न छन् :

जिविस

- स्थानीय निकायहरूलाई खासस्व नीति र योजना कार्यान्वयन, अनुगमन जस्ता कार्यमा आवश्यक निर्देशन दिने
- खासस्व कार्यकलापका लागि कम्तीमा १५% रकम (कूल पूजीगत बजेटको) छुट्टाउने र जिखासस्वरयोका कार्यक्रमका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने कार्यको नेतृत्व लिने
- सार्वजनिक/सामुदायिक शौचालय निर्माण गर्ने र गर्न सहयोग पुर्याउने
- खासस्व कार्यकलापका र खुदिमु घोषित गाविस/नगरपालिकाका लागि पुरस्कार प्रयोजनका निम्ति बजेट व्यवस्थापन गर्ने

खाससडिका

- जिल्लाभित्र हुने खासस्व सम्बन्धी कृयाकलापमा समन्वयको सुनिश्चितता गर्ने
- खासस्व कार्यक्रम संचालन गर्न जिविस, रेडकस तथा अन्य संस्थालाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने
- श्रोत व्यक्ति/सहजकर्ताको सूचि तयार गर्ने र आवश्यकता अनुसार परिचालन गर्ने
- सरसफाइ कार्यक्रम योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, वर्तमान कमी कमजोरी हटाउने
- DACAW Program अन्तर्गतका विद्यालय र समुदायलाई परिचालन गरी गाविस र नगरपालिकालाई खुदिमु क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियानमा सहयोग गर्ने
- खासस्व कार्यक्रम संचालन गर्ने क्रममा जिखासस्वसस, गा/नपा खासस्वसस संग समन्वय र सहयोग कायम गर्ने

- जिल्लालाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्न नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने

जिशिका

- जिल्लामा अवस्थित विद्यालयहरुमा खानेपानी प्रणाली स्थापना र बाल/महिला/अपाङ्ग मैत्री चर्पी निर्माण कार्यमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्ने
- वैशाख महिनालाई “सरसफाइ महीना” को रूपमा र राष्ट्रिय सरसफाइ सप्ताह मनाउन विद्यालयहरुलाई परिचालन गर्ने
- विद्यालयहरुमा बाल/महिला/अपाङ्ग मैत्री शौचालय र खानेपानीको सुविधा सुनिश्चित गर्ने, SSHE र SLTS पद्धति अनुरूप विद्यालयको सेवा क्षेत्रभित्र **खुदिमु** घोषणा गर्न विद्यालयहरुलाई टेवा पुऱ्याउने
- विद्यालयका स्रोत केन्द्रहरुमा “सरसफाइ डेस्क” स्थापना गर्ने

जिजस्वाका

- अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य चौकी र स्वास्थ्य केन्द्रहरुमा “सरसफाइ डेस्क” स्थापना गर्ने
- जिल्ला भित्र घरघरमा सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी जागरण अभियानमा महीला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेवीका र सामुदायिक (CM_)को संजाललाई अधिकतम परिचालन गर्ने

जिप्राका

- DACAW Program अन्तर्गतका विद्यालय र समुदायलाई परिचालन गरी गाविस र नगरपालिकालाई **खुदिमु** क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियानमा सहयोग गर्ने
- गाविसलाई **खुदिमु** घोषणा गर्न मद्दत पुऱ्याउन खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाका चर्पी निर्माण र प्रवर्द्धन कार्यक्रमलाई समाहित गर्ने
- **खासस्व** कार्यक्रम संचालन गर्न जिविस, रेडकस तथा अन्य संस्थालाई सहयोग प्रदान गर्ने
- जिल्लामा **खासस्व** सम्बन्धी कार्यक्रम संलाचनमा सहयोग पुऱ्याउने
- **खासस्व** कृयाकलापहरु संचालनमा **जिखासस्वसस, गा/नपा खासस्वसस** हरुलाई टेवा दिने

महिला विकास कार्यालय

- महिला समूहलाई लक्षित गरिएका आय आर्जन सम्बन्धी कृयाकलापहरुमा सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी कृयाकलापहरुलाई समाहित गर्ने

गाविस/नगरपालिका

- बजेट, कार्य योजना र जिम्मेदारी समेत उल्लेख गरिएको गाँउ/नगर **खासस्व** योजना तर्जुमा र अध्यावधिक गर्ने र गाँउ/नगर परिषद्बाट पारित गराउने
- पूँजीगत बजेटको १५% रकम **खासस्व** कार्यक्रमलाई छुट्टाउने
- **खासस्व** सम्बन्धी सवालहरु, कार्यान्वयनमा देखापर्न सक्ने बाधा अड्चनहरु हटाउने रणनीति बारे विश्लेषण गर्ने
- विद्यालयका चर्पीहरुको व्यवस्थापन गर्ने
- गैह्र सरकारी संस्था र **खासस्व**का सरोकारवालाहरुसंगको समन्वयमा गरिब र भूमिहीन वर्गका बसोबास क्षेत्रमा चर्पी निर्माण प्रवर्द्धन गर्ने
- सरसफाइ र स्वच्छता कृयाकलापलाई **खुदिमु** घोषणा गर्ने अभिन्न अंगको रूपमा अधि बढाउने
- **खासस्व** सम्बन्धी सूचना व्यवस्थान र अध्यावधिक गर्ने

- अति आवश्यक स्थानहरुमा सार्वजनिक/सामुदायिक चर्पी निर्माण गर्ने र सुचारु रूपले संचालन (संभार मर्मत) को सुनिश्चितता गर्ने
- जिखासस्वसस संग सहयोग र समन्वय कायम गर्ने
- आर्थिक स्रोत र जनशक्ति जुटाउन प्रयास गर्ने (योजना अनुसारका कार्यक्रम प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन गर्ने सुनिश्चितताको लागि)
- प्रत्येक ३/३ महीनामा प्रगति समीक्षाका लागि बैठक बोलाउने

गैसस महासंघ

- जिल्ला भित्र सक्रिय विभिन्न गैसस बीच समन्वय कायम गर्ने
- गैसस संजालको माध्यमबाट जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम अधि बढाउने
- राजनैतिक प्रतिवद्धता र संचारलाई सबल बनाउन सहयोग पुऱ्याउने

राजनैतिक दलहरु

- जिल्ला स्तरमा गरिएका प्रतिवद्धता अनुरूप गाविस र नगरपालिकामा कार्यकता परिचालन गर्ने
- खासस्व कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने
- प्रचारप्रसारका सामग्रीमा सरसफाइ र स्वच्छता विषयक सन्देशहरु समावेश गर्ने
- खासस्व कृयाकलापहरुका अनुगमन कार्यमा सहभागी हुने

आम संचार

- एकल वा सामूहिक रूपमा चर्पीको प्रयोग, खासस्व कार्यक्रमहरु, खुदिमु अभियान आदिको अवलोकन गरी विभिन्न माध्यमबाट तिनको प्रचारप्रसार गर्ने

दातृ संस्थाहरु

- जिल्ला/नगर/गाँउ परिषद्बाट पारित खासस्व कार्यक्रमहरु संचालनका लागि अर्थ, प्रविधि, जनशक्ति तथा सामग्री आदिका माध्यमद्वारा सहयोग गर्ने